

Ang Birtud ng Talinghaga sa Buhay at Akda ni Cirilo F. Bautista

LUNA SICAT CLETO

Mukha siyang beterano. Mula sa paos na boses, humpak na mga pisngi, hinahon ng pananalitang alam mong taon na hinasa't kininis upang mabanlaw ang garalgal at lisik. Suot niya ang tila batik na polong nagtatagisan ang lumot at abo, parang cubist painting, na matutuklasan kong kamukha rin ng suot niya sa mga “mug shots” bilang awtor ng ilang mga libro ng tula,

Cirilo F. Bautista (lahat ng larawan galing kay Cirilo F. Bautista).

kuwento at sanaysay. Mas marami pa siyang buhok noon, kumikintab iyon at malago, kaya nga hinambing ang kanyang dating sa mabangis na leon. Kapag sumasayad ang bista ng kamera lampas sa mukha ng Pambansang Alagad ng Sining na si Cirilo F. Bautista, mapapansing nakashorts siya ng puti't nakahawak sa bakal niyang walker, pero tila kalmadong kapit lamang, maaaring riles iyon ng barko o hagdan, walang katibayang may iniindang kirot.

Mapanlinlang ang nakikita kong biswal na imahe ng beteranong makatang nasa panayam ng *Akdang Buhay*.¹ Pitumpu't tatlong views lamang ang nakatala sa Youtube post na ito, at tatlo pa do'n ay galing sa akin, wala pa sa kalingkingan ng maraming hits na nasasagap ng Kim Kardashian sa kanyang pregnant glory selfie o ng Koreanong popstar na si Psy o replay ng latest episode ng love story saga ni Yaya Dub. Kung pagmamasdan, hindi naman tumitinag sa pagkakaupo ang nagtatanong at tinatanong, na pawang mga makata, isang babaeng waring umaaninag ng orakulo, at isang lalaking waring espinghe, sa silid na may lumulundong abuhing kurtina't salaming nanghahamong palitawin ang katotohanan. Ang makatang beteranong ito'y mukha lamang na nakaupo, pero kanina ko pa pala napapansing masiglang nakatayo't nakapaglalakad-lakad, patakbo-takbo hindi lang ang katawan kundi ang katas ng kanyang utak, mga "puting daga silang nananakbuhan sa kisame ng aking loob," katulad ng sinabi ni Ricaredo Demetillo² tungkol sa mga tula ni Bautista. Mga gamu-gamo rin silang nanghahamong mapagtawanan dahil lumilitaw, umaandap, kahit maliwanag pa't wala namang gaserang kingke ni Rizal.

Nang ginawaran si CFB ng Pambansang Alagad sa Sining sa Panitikan nitong 2014, kasama na siya sa hanay ng mga tinitingalang artista ng bayan. Pitumpu't apat na taong gulang na siya ngayon, at higit sa kalahati ng kanyang edad ang panahon na ibinuhos niya sa pagsusulat. Sa higit na limang dekada ng puspusang produksiyon ng panitikan, marami-rami na rin siyang karanasan sa panulat (at buhay) na maibabahagi sa mga digmaan ng salita na kanyang nasuungan. Nais kong silipin natin ang kanyang panulat sa wikang Filipino, partikular, sa tula, upang makita natin ang kanyang galing bilang manunulat at kritikong bilingual.

Bentahe para sa mananaliksik ng akda ni Bautista ang dami ng produksiyon ng awtor—sa tula lamang ay may labintatlo na siyang mga akda, kabilang ang *Trilogy of Saint Lazarus*, na binubuo ng tatlong mga epiko: *The Archipelago* (1971), *Telex Moon* (1975), at *Sunlight on Broken Stones* (1999). Prizewinning

ang lahat ng tatlong nabanggit, pulos nagwagi ng unang gantimpala sa Don Carlos Palanca Memorial Awards for Literature at sa huling nabanggit, sa Centennial Literary Prize. May mga short stories rin siyang nanalo sa Palanca, ang “Ritual,” na nagwagi ng unang gantimpala noong 1971, at “The Man Who Made a Covenant With the Wind,” na nagwagi ng ikalawang gantimpala, noong 1976. Kasama ito sa mga tinipon niyang mga maikling kuwento sa Ingles, *Stories* (1990). Noong 1981 ay nanalo ng first prize sa Palanca ang sanaysay niyang “Philippine Poetics: The Past Eight Years.”

Bukod sa malimit na kakabit ng kanyang panulat ang premyo, mas interesanteng tingnan ang kanyang pagiging bilingual na makata. Isa siyang masugid na tagapagtanggol ng kakayanang ito ng mga manunulat sa Pilipinas. Sa dalawang wikang nalalangoy niya, di hamak na mas marami siyang naipanal sa Ingles ngunit mayroon naman siyang ilan para sa mga tula niya sa Pilipino. Noong 1971, nagwagi siya ng ikatlong gantimpala mula sa Palanca para sa tula. Samantala, nagkamit ng National Book Award mula sa Manila Critics Circle ang kanyang *Sugat sa Salita* noong 1986.

May koleksiyon rin siya ng mga sanaysay sa panitikan at kritisismo, at ang pinakahuli niyang nailabas sa genre’y may bahaging tila patungo na sa mas personal na tinig ng autobiograpiya, sa *The House of Desire*. Samantala, ipinagpatuloy rin niya ang pagsulat ng fiksiyon sa paglathala ng nobela, ang *Galaw ng Asoge*. Mabulas sa dami at hitik sa kalidad ang corpus ng kanyang mga creative work: may salin pa siya ng mga akda ni Amado V. Hernandez, at libro ng kritisismo, na maaari kong ituring bilang poetika ng kanyang pagsusulat—ang *Words and Battlefields: A Theoria on the Poem*.

Nitong 2015, naglabas siya ng pinakahuli niyang koleksiyon ng mga tula, ang *Things Happen*, na linathala ng UST Press. Higit na apat nang dekada ang nakalipas matapos niyang ilathala ang *The Cave and Other Poems*. Sa pagitan ng mga taong iyon, mula sa pagtula sa mga tandang, bato, katedral, at cave painting sa Lascaux, tila nagbalik si Bautista sa pagtula sa mga simpleng bagay—pero hindi humuhulagpos ang kapangyarihan niya sa balintuna/irony. Ngayon, ani ng mga kritiko, tila mas nauunawaan na nila ang makatang ito. Ngayon, tila mas malamyos na ang kanyang tinig. Ngayon, tila ba siya’y nagkagulang na rin bilang isang makata. Mula sa seryoso at pamimilosopiya, siya ngayo’y nakikipag-usap na sa tao, dahil ipinakita na rin niyang siya’y tao lamang.

Lahat ng mga akda’y nagpapatunay hindi lang ng kanyang rubdob at husay sa pagsulat kundi ang layo ng kanyang narating sa panulat. Kung kaya’t

nang tinanong siya ni Rebecca Añonuevo kung paano siya naging manunulat, sinagot ni Bautista ang tanong na tila may pagtatanong rin kung alam nga ba ng sinuman na magiging manunulat sila, sa simula pa lang.

Hindi ko masasabi kung kailan 'yun nangyari nang eksakto, kasi hindi mo naman iniisip 'yun kapag nagsusulat ka na, e. Napansin ko na lang sa sarili ko nu'ng high school na nagsusulat na 'ko, kasi nagbabasa ako at ginagaya ko 'yung mga nababasa ko. Kaya't ganu'n lang, noon pa mang nasa high school ako, at parang ito ay nadevelop na noong college na ako, nagsusulat pa rin ako at hindi ko na iniwanan ang bagay na 'yan. Ni hindi ko nga alam kung ano ang writer, eh, parang sa sarili ko lang, ginagaya ko 'yung mga nagustuhan kong manunulat sa mga magazine na *Liwayway* at *Bulaklak*. At tinitingnan ko kung magagaya ko ang kanilang paraan ng pagbibigay-aliw sa mga mambabasa. 'Yun lang, ano, at kung ito ay mangyayari, hindi na nasa akin 'yun, kung makikita nilang nakakaaliw ang mga nababasa. Hindi pa propesyon noon ang pagsusulat noong ako'y mahirati dito," aniya.³

Rebelasyon na malamang ginagaya niya at nagugustuhan ang mga nababasa niya sa mga popular na publikasyong tulad ng *Liwayway* at *Bulaklak*. Kinikilala ni Cirilo F. Bautista na sa panulat sa Tagalog siya unang

Si Cirilo F. Bautista habang kinakapanayam nina Pauline Mari Hernando (kaliwa) at Luna Sicat Cleto (gitna).

naakit. Tagalog ang una niyang wikang nababasa, at nakaluguran, dahil aniya, “Ang kapaligiran ko nu’n ay Tagalog literature, nakapaligid sa akin eh, *Bulaklak*, *Lidayway* lahat ’yan, saka hindi kami mayamang pamilya so hindi kami makabili nu’ng diyaryong Ingles or what kaya panay Tagalog binibili namin, mas mura, at ’yung *Lidayway* noon talagang nakakaaliw naman dahil makapal at maraming istorya...”⁴

Abot-kaya ng pamilya ang halaga ng mga publikasyong nabanggit, at kinonso ni Bautista ang mga teksto nito bilang reading material. Tinuring niyang “isang buwang reading material” ang isang isyu. Natuto muna siyang magsulat sa Tagalog bago natuto sa Ingles.

Mas napalawig niya ang tugong iyon sa panayam kapag binuklat ang pambungad niya sa koleksiyon niya ng mga tula na *Sugat ng Salita*:

Lingid sa kaalaman ng marami, una akong nagsulat sa wikang Tagalog. Nag-aaral pa lamang ako sa Pamantasan ng Santo Tomas ay lumalabas na ang aking mga akda sa *Lidayway* at *Bulaklak*. Natatandaan kong sa pitak ng “Bagong Dugo” na pinamamatnugutan noon ni *Lidayway* Arceo lumabas ang una kong kuwentong Tagalog, ang “Kagabi, Ang Ulan,” na naging sanhi ng maraming araw kong pagduruyan sa langit ng kaligayahan. Ngunit hindi naging masidhi ang aking pagsulat sa Tagalog dahil ito ay itinuturing noong mga panahong iyon na hindi mahusay na wika kung ihahambing sa Ingles. (Bautista, 1995:i-ii)

Bunga ng malawakang mababang pagtingin sa pagsulat sa Tagalog, itinigil niya pansamantala ang panulat sa wikang ito. Ingles ang ginamit na niya sa panulat noong pumasok na siya sa Unibersidad ng Santo Tomas, kung saan aniya, nagsimula ang kanyang “formal years in training” bilang manunulat (Baytan, 2011:231). Sa kanyang paglingon sa panahong iyon sa konteksto ng pagkabuo ng mga creative writing workshops sa iba’ ibang mga unibersidad noong dekada 70 hanggang sa kasalukuyan, nasabi rin niyang:

We must not forget that Philippine literature in English was born in the campus as an initial adjunct to the obligation of Filipino students to learn the English language. Because the American teachers in our school used literature to teach the language, the students acquired linguistic and literary skills at the same time. Those with literary ambitions were encouraged by their teachers and if they went on to the teaching profession themselves, in turn encouraged their own students. Before the ’70s, therefore, the linkage was tenuous and temporary, depending on the presence of teachers with

literary inclinations; afterwards, with the workshops being set and managed by English departments in the universities, student writers training became more systematic and directed.⁵ (cirilobautista.blogspot.com)

Samantala, nakatanghod sa labas ng klasrum ang mga sumisidhing problemang dulot ng Amerikanisasyon.

Sinikap ilarawan ni Virgilio Almario ang literary milieu ng mga makatang kagaya ni Bautista sa diskusyon niya ng “Modernismo 1961-1972,” sa kanyang *Balagtasismo versus Modernismo*.⁶ Masinop na pinagtagani ni Almario ang mahigpit na kapit ng mga monopolyong dayuhan sa lakas paggawa, na nakapagbunsod hindi lang ng modernisasyon ng lakas-paggawa, kundi modernisasyon maging ng kultural na paglikha. Nakatali iyon sa pamumudmod ng mga grant at exchange program, na noong una’y tinudla ang pagpapahusay ng mga guro sa Ingles, ngunit kalauna’y nasilo ang namumuong intelligentsia. Ang namumuong intelligentsia na ito’y siya ring magsisilbing mga mentor at apprentice ng modernismo, at hindi na nakagugulat na dadaloy ang impluwensiyang ito sa panulat. Binigyang-pansin rin ni Almario ang kakatwang katangian ng mga akademya sa panahong ito: naging mga “pangunahing balwarte” sila ng “pag-uusig sa sistemang kolonyal na katangi-tanging produkto ng Amerikanisasyon.” Iyon ay dahil sa nagtatagpo sa “kalderong” iyon ang mga masugid ang pagyakap sa kulturàt simulaing Amerikano, pero naroon din ang “puta-putaking rebelyong mestisong beatnik at hippies” na pundasyon ng student power ng dekada 70. Kasama rin sa mga uri ng kabataan noon ang kagaya ni Cirilo F. Bautista, na mga makatang mula sa mababang panggitnang uri, na maaaring mga anak ng mga titser, klerk, at iba pang mga ordinaryong manggagawa (Almario:187-88).

Kinatalogo rin ni Almario ang kabuuang panlasa ng henerasyong iyon—na kundi raw mga literal na “souvenirs” ng pagsasanib ng Amerikano’t Pilipina’y may mga pangalang Amerikanisado; idolo ang mga pop icons na sina Marilyn Monroe, Frank Sinatra, James Dean, Elvis Presley, Beatles, Joan Baez. Naglalakad silang mga duplikasyon ng kani-kanilang mga fashion statement at musika sa mga kalsada’t koridor ng iba’t ibang campus. Kahit ang panahon ay naimpluwensiyahan rin ng colonial calendrics—dahil ipinagdiriwang na ang Valentine’s Day, Halloween, at nakilala na rin ng mga Pinoy ang konsepto ng barn dance at luau. Argumento ni Almario na nakadagdag ito sa pagkabagabag ng mga isyung may kinalaman sa “kaakuhan” o cultural identity, na lumilitaw sa paglilitis ng patolohikal na “misedukasyon,” na

kikilalanin bilang “des-orientasyon” at “dislokasyon,” na magpapaluwal ng rebalwasyong Pilipino (hiram kay Bienvenido Lumbera).

Sa panayam ni Añonuevo kay Bautista, consistent ang subject sa paraan ng paggunita ng isang literal na beterano sa panahong iyon: “Pumasok na ang mga Amerikano eh, American time, impluwensya na sa atin ’yan, e, pumasok na ’yung tinatawag nating colonial mentality nandiyan na, kaya lahat naman gusto matutong mag-Ingles so para mashortcut ’yan, nag-aral sila ng English literature, English language at nagbabasa sila ng mga writings ng mga taong ito ang sinusulat, sina Hemingway, si Faulkner—’yan ang mga realistic writers noong panahong 1940s, 1930s. Sila ang mga tanyag na manunulat noon, binabasa ko din sila; sila ’yung mga una kong koleksiyon ng libro noong aking kabataan, saka ’yun kasi ang nakapaligid sa akin, ’yun ang nakikita kong nabibili ko sa bookshops.”

Ang bookshops na tinutukoy niya’y maaaring ang mga hanay ng mga tindahan ng segunda manong libro sa kalsada ng Recto, o kalaunan, sa Session Road, na namamayagpag pa rin maging sa ating panahon, kung saan maaaring makabili ng murang edisyon ng mga klasiko’t usong panitikan. Pero maaari ring nakadikit ang pagtangkilik sa mga nasabing manunulat mula sa mga makapangyarihang reading list ng mga propesor sa kolehiyo. Ang dislokasyon ng kultural na pagkamulat ay nangangahulugan rin na magbabago ang sityo (site) ng experimentasyon sa pagsusulat. Kritikal ang papel na ginampanan ng mga babasahin sa kolehiyo upang makasalamuha ng mga makata ang mga ideyang avante garde, at kritikal ang papel ng mga organisasyon ng mga manunulat sa kampus, dahil ito na ang humalili sa makapangyarihang papel ng kapisanan ng mga propesyonal na manunulat. Bukod sa nasa unibersidad ang mga gurong kagaya nina Amado V. Hernandez, Leopoldo Yabes, Francisco Arcellana, Rolando S. Tinio, Bienvenido S. Lumbera, Ophelia Dimalanta, tila kasama na sa nalalanghap na usok ng sigarilyo, beer, at langhap ng bagong-kulong kape’t sinangag ang “walang sawa, walang katighawan na pag-uusap ng mga ideya sa estetika”—nasa klasrum ka man, nasa koridor, hagdanan o auditorium o nasa labas ng mga ito.

Hindi kataka-takang sumibol sa ganitong konteksto ang mga bagong pamantayan ng literatura—na waring ang isang nakapag-aral lamang sa akademya ang makasisino. Binanggit ni Almario na nauso ang “poetry of moods,” “atmospherical impressions,” mga tulang humahagip ng mga karanasang mahirap ring hagipin dahil mga panloob rin na danas na maibubulas lamang sa mga pribadong simbolo, na maaaring basahin bilang

tatak ng orihinalidad o tatak ng indibidwalismo.⁷ Pero mula rin sa mga experimentation na ito sa modernismo umusbong ang mga akdang may tingkad ng social commentary. Nakasalalay ang masasagap na training ng nagsisimulang manunulat sa persuasion o pinaniniwalaang poetika ng kanyang mentor. Di magtatagal, ang mga persuasions ring ito ang magsisilbing tatak ng mga iba't ibang workshop mula sa samutsaring unibersidad.

Kung susuriin natin ang pagkakatalogo na ito ni Almario ng mga campus writers organization at ang kasama nitong mga publikasyon—magmula sa *College Folio* ng UP Diliman noong 1910, ang UP Writers Club noong 1927, ang Veronicans, ang Ravens, ang The Group, ang *Varsitarian* at ang Philets ng UST, ang mga makata mula sa university belt na nalalathala sa *The Dawn*, tila linista na rin niya ang mga luminaries na ipinanganak sa loob ng mga organisasyong ito—ito na ang nababasa ng kontemporaryong mambabasa na talaan ng mga may pangalan/canon sa Philippine Literature in English at Panitikang Tagalog.

Praxis ang bukod-tanging paraan para matuto ng pagsusulat, at kadalasan, ang mga apprenticeship at mentoring ay nagaganap sa loob na mismo ng mga writers group, kundi man, sa mga namumuong pagkakaibigan ng mga makata, na may sari-sarili ring mga dinamiko, at may kongkretong output sa panulat na lumalabas sa mga campus publication. Ito ang pumuno sa kawalan mismo ng programang makatutugon sa pangangailangang matuto o magsanay na gamitin ang Pilipino bilang wika ng panulat. Ito ay maaaring reaksiyon rin sa namamayagpag nang komersiyalismo—na hudyat na rin ng decline sa kalidad—sa mga maikling kuwento, tula atbp., na lumalabas sa mga babasahing popular at abot-kaya.

Sa pagitan ng mga taong nasa Unibersidad ng Santo Tomas siya at patungo na sa pag-aaral ng master's sa Saint Louis University sa Baguio, napansin na rin ni Bautista na dumadalang na ang paggamit niya sa wikang iyon sa pagsusulat. Isang dilang waring nabaon, nang tumigil siyang sumulat sa Pilipino sa loob ng maraming mga taon (Baytan, 2011:225).

Hindi rin nangangahulugang automatikong lumatag ang wika sa imahinasyon at diwa ng makatang sumusulat sa Ingles. Wika nga ng kritikong si Gemino Abad, mahirap ang napagdaanan ng mga makatang sumulat sa Ingles, sapagkat kinailangan nila iyong “angkinin”: “English had to be naturalized, as it were and become Filipino—nothing short of a national language” (Abad, 2015). Kagaya nga ng linalarawan ni Bautista sa pagmumuni ng persona sa tubig (“Dalawang Dagat”), umuungol rin ang nagtatagisang

tubig sa iisang ilog na iyon, na tanging ang makatang matalas ang pandinig ang nakauulinig, sa pagpili ng kanyang imahinasyon ng wikang isusuot at isasapi dito (Bautista, 2003:24). At kung sinabi rin ni Abad na “one’s country is what one’s imagination owes its allegiance to,” nangangahulugan rin na hindi maaaring paratangan ng kakulangan sa pagmamahal sa bayan ang mga makatang ito.

If anything at all must needs be expressed—must, because it is somehow crucial that not a single spore of thought nor a singular filament of feeling be lost—then one must struggle with one’s language be that indigenuous or adopted, so that one’s word-weave might shine in the essential dark of language where the words only relate with and read one another and echo their etymons. Otherwise, the vernacular is condemned to remain the same “slave born and raised in his master’s house. (Abad, 2015)

Kung gayon, mas malalim ang pinahihiwatig ni Cirilo F. Bautista na sanhi ng kanyang naging pasya sa wikang gagamitin—at hindi lang ito dahil lamang sa kolonyal na mentalidad. Kung ipagpapalagay natin na ang mga makata’y nahirati na rin sa mga modernistang kaisipan, paano nako-configure ang tindig nila sa wikang kanilang ginagamit o pipiliing gamitin? Paano kung ang panlasa’y naturuan ng estetika ng avante garde na mula sa labas, at kasalukuyan pa lamang noon na inaangkupan sa kulturang kinamulatan, isinasapraktika sa panunulat? Paano niya titimbangin ang mga kasabayan ng mga akdang nasa reading list at yaong mga wala roon na nasa kanyang wika—ang mga akdang nahatulan noon bilang “bakya” at mababang uri ng panitikan?

Isang dilemma itong kinaharap ng henerasyon ni Cirilo F. Bautista, at maaari kong isipin sa pananalita/trope ng beteranong nasa isa ring lupain ng digma na taglay ang mga minang patibong, mga ambush na may mga kolaborador at kasabwat, may mga gerilyang nakapanakbong sa mga kagubatan ng mga salita. Noon, nang napadpad siguro siya sa lupaing iyon, ang pananahimik ng dila’y waring usapin rin ng survival bilang manunulat, pagkat kinailangan niyang tutukan ang pangangailangan ng tutok. “Naisip ko lang na hindi ako puwedeng sumulat sa dalawang lingwahe palagi, kailangan may isa akong focal language.”

May magkabukod na estetika sa tula si Cirilo F. Bautista para sa mga wikang kanyang nalalangoy. Sa Ingles, nilalayon ni Bautista na iwaksi ang anumang emosyon na nasa tula. Ani Ricardo de Ungria, sa mula’t sapul ay “scientific” ang pagtingin ni Bautista sa pagtula, may equation pang

na-formulate, kung saan ang P=I E, ang P ay poetry, ang I ay sumasagisag sa ideya, at ang E ay enlightenment. Ang emosyon ay walang bakas o absent sa mathematical function. Ang emotion ay tumayong “thanatoid” ng tula, o hudyat ng kamatayan. “Peripheral” ang papel nito, at sa mainam na tula, winawaksi ito. Kailangang alisin, tulad ng pagbabalat ng saging na kakainin, dahil sagabal sa diyologo sa pagitan ng tula at ng mambabasa (De Ungria, 2009:189).

Ngunit ang emosyon at ang pagbulalas nito ang sinasabi rin ni Bautista na kaluguran niya sa pagtula sa Filipino. Ipinagpapalagay kung gayon ni Bautista na taglay ng tula ang kasaysayan, istruktura, at estetika ng wika ng pagtula.

Yun yung nakakatawa, e 'no, sa Tagalog fulfilled na fulfilled ako pag ang sinusulat ko ang tungkol sa damdamin, emotions, pag-ibig. Kaya pag tiningnan mo mga poems ko sa Tagalog, bihira ako sumulat ng tula tungkol sa pag-ibig at saka mahirap sumulat niyan, pinakamahirap na topic yan. Sa Ingles naman, ang nagugustuhan ko ay 'yung mga philosophical and psychological at stories of poetry, no? Lalo na 'yung pinag-aralan namin sa college, literary appreciation classes, so 'yung isa influence ng aking university, 'yung isa influence ng aking bahay, 'yun ang nangyari, so wala siyang pag-aaway naman, wala siyang pag-aaway. Kundi, wala lang akong sapat na oras para sa kanilang dalawa nang sabay. (Añonuevo, 2014)

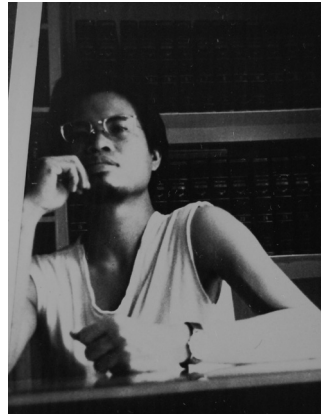
Malinaw na may mga paksa siyang naibubulalas lamang sa tula sa Filipino, na malimit na may kinalaman sa mga liyab ng emosyon, pag-ibig man iyon o poot, sanhi ng inhustisya, ng di pantay na estado ng mga tao sa lipunan, ng pangmalawakan o personal na danas ng kahirapan, at kamangmangan. Dagdag pa niya, “wika ng kaapihan at ng kasalatan ang Filipino.” Samantala, sa Ingles niya naibubulalas ang kanyang mga pilosopikal na pagmumuni, ang mga tulang naglalayong tudlain hindi lang ang damdamin, kundi ang intelekt (Baytan, 2011:225).

Walang paghahatol ang mananaliksik na ito sa kung alin ang mas matimbang at mas literary sa mga mapagpipilian, pagkat ang rubdob ng mga adbokasiyang nakatali sa wika'y maaaring rubdob rin ng adbokasiya ng estetika. Kumbaga, nais ko ring susugan ang pagkilala sa validity ng pinili ng mga makatang tulad ni Bautista nang ipinaglaban na rin mismo nila ang paggamit nila ng Ingles—pagkat sa usapin ng panitikan, ang mas mahalaga'y ang kahusayan higit pa sa wika, na ang panulat sa piniling wika'y hindi dapat na ipagpaumanhin pa, dahil ang panulat na iyo'y re-claiming, o pag-angking muli ng wika ng kolonisador, o kundi man, selebrasyon ng pagiging Pilipino.

Sa kaso ni Bautista, dumating ang panahong ang kanyang naisantabing kakayahan sa panulat sa Pilipino’y iniahon niya sa “sa baul ng aking utak.” Sa pambungad niya sa kanyang *Kirot sa Kataga*, ang ikalawa niyang koleksiyon ng tula sa Pilipino, sinabi niyang binalikan niya ang wikang iyon “kapag sapat na ang nalikha ko sa Ingles at kapag nakaahon na ito sa dusa ng pang-aalipusta” (Bautista, 1995: ii). Tila pinagtiyap na noong kalagitnaan ng dekada 80, kung saan nasa huling hibla na rin ng desperasyon ang sambayanan sa ilalim ng diktadurya, pumihit na rin ang panulat ni Cirilo F. Bautista tungo sa mas markadong pagtunggali, dahil sa asasinasyon ni Ninoy Aquino.

Kumalma na rin ang kirot ng alinlangan niya sa panulat sa Pilipino, dahil “wala nang hati sa aking kamalayan tungkol sa anong wika ang aking gagamitin sa paglikha.” Bilang bilingual na manunulat, ang pamamangka ng diwa’t imahinasyon niya sa dalawang ilog ng wika ay nangangahulugan ring nagiging automatiko ang pakikibagay ng wika at paksa sa isa’t isa, kung kaya’t nasasalat na rin niya ang wika para sa paksa ng susulatin, “kung alin ang higit na dapat,” at madalas, ang pakikinig niya sa oido’y “hindi nagkakamali.” Magkabukod ang mga paksang nadadaungan ng kanyang bangka sa mga ilog ng wikang iyon.

Makata, kuwentista, mananaysay, kritiko, kolumnista at guro, ipinanganak si Bautista sa Sampaloc, Maynila noong 9 Hulyo 1941. Kasabay ng pag-aaral ang tila automatikong pagkamit ng karangalan, mula sa elementarya sa Legarda Elementary School (1954, 3rd honor); Mapa High School (1958, valedictorian); Unibersidad ng Santo Tomas (1963, A.B. Literature, magna cum laude), Saint Louis University (1968, M.A. in English, magna cum laude) at De La Salle University (D.A. Language and Literature, 1990). Kung babasahin ang timeline ng kanyang buhay-panulat, pumihit ito noong 1968, dahil bukod pa sa nakamit ang magna cum laude sa kanyang MA sa English sa Saint Louis University sa Baguio City, nakapaglimbag na siya ng una niyang libro ng

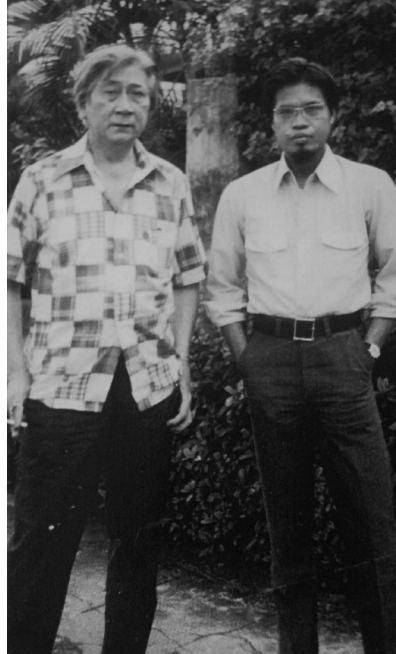

Si Cirilo F. Bautista noong kanyang kabataan.

tula, ang *The Cave and Other Poems*, na nagwagi ng ikalawang gantimpala sa Palanca. Taong 1968 rin nang siya'y maimbitahan sa International Writing Program sa State University ng Iowa, sa imbitasyon ng kilalang propesor na si Paul Engle. Mula 1968-1969, sa kasagsagan rin ng pagkakasangkot ng US sa Vietnam War, ginawaran siya ng honorary degree ng IWP—ang tanging Pilipinong nabigyan ng gayong karangalan (Torres, 1996:viii).

Malinaw mula sa mga datos na ito na si Cirilo F. Bautista ay isa nang may pangalang makata pagsapit niya ng edad 29. May angas at bangas ang talento, sapat para sabihin ni Jose Garcia Villa sa isang liham (1973) na: “Already you write like a Master: with genius in language and genius of imagination. No poet in contemporary America or Britain has your magnitude. Therefore to salute you is my honor.” (Torres, 1996:vii) Kinuwento ni Bautista sa amin nang pahapyaw kung paano niya nakilala si Jose Garcia Villa. Kakatwa ang kanilang pagtatagpo, dahil hindi naman talaga sila magkakilala, at ang libro ng tula ni Bautista na *Archipelago* ang nagsilbing pakikipagkamay. Mukhang nagmula sa buskahan ng magkaibigang sina Villa at Larry Francia—tungkol sa ano ba dapat ang haba ng tula. “Ayaw maniwala ni Villa na may tulang mahahaba,” ani Bautista, “hanggang sa banggitin ni Larry Francia na, hindi basahin mo 'to, makikita mo.”⁸ At binasa nga ni Villa ang mahabang tula, at namangha. Binisita ni Villa si Bautista sa Pilipinas nang matanggap nito ang National Artist Award noong 1973. Mula noon, naging magkaibigan na sila, at nagpalitan rin ng mga liham.

Hindi lang si Jose Garcia Villa ang nakapansin ng talent ni Bautista. Ang kabaliktaktakan ni Villa sa kritisismo ng tula, si Nick Joaquin, ay puno rin ng paghanga sa galing ng bagong makatang ito noon pa man. Nang sulatin ni Nick Joaquin ang pambungad ng kanyang *The Cave and Other Poems* noong

Jose Garcia Villa at Cirilo F. Bautista (1973)

1968, tinukoy niya si Bautista bilang “the long needed break-away from the lyric tradition that Villa created.”

...Our verse has too long tried to be casual and exquisite about God and me. Our young poets seem to shy away from hard verse. They get stuck in soft statements about themselves smoking a cigarette or drinking beer while pondering a lonely world. It's good to come upon a world like Bautista's which exists apart from his thoughts about it. His density is the quality that sets him apart from the other young poets of his generation. (1968:3)

Malago ang imahinasyon ng bagong makatang ito, ani Joaquin. Sopistikado, mabulas. “The references—and their juxtapositions—are new in Philippine poetry: cock, cave paintings, Buddha, Silone, black horses, bulls.” Si Nick Joaquin ang nagsasalita dito, si Nick Joaquin na matagal na panahon kong naidikit sa mga alamat/urban legend sa sirkulo ng mga manunulat na may mahayap na dila sa mga mahinang sumulat.

Gaya ng marami nang mga teksto tungkol sa buhay-manunulat, kasama sa lohika ng ganitong mga teksto ang pagsilip sa pinagmulan nila, na kadalasa'y tila hinuhugot mula sa ubod ng salat tungo sa ubod ng yaman. Siya ay produkto ng unang kategorya, at makinis ang pagkakahayag ni Ronald Baytan tungkol dito:

It is not easy to devote one's life to poetry, an art considered by many to be impractical and financially unrewarding. Coming from a poor family Bautista worked as a newspaper boy and bootblack when he was still young; he worked as a checker at the University of Santo Tomas to support himself through college. But he did not disappoint himself or his family. (Baytan, 2011:208)

Kapag pinakinggan natin kung paano hinayag mismo ni Bautista ang alingawngaw ng kahirapang iyon sa kanyang buhay-kabataan, mapapansing ikinakabit niya ang kahirapan at gutom na naranasan nila sa inhustisya sa lipunan. Umuulan ang mga idioma ng buhay alamang sa mga detalye, at itinuring rin niya iyon hindi lang bilang bahagi ng pagkilatis niya sa mundo, kundi nakapagpatalas pa ng kanyang kamalayan, na isang puhunan ng makata:

I lived my youth in the slum areas of Balic-Balic in Sampaloc. In the early post World War period, things were so unsure and unstable that I thought poverty was a natural condition of living. My parents were literate though uneducated. With the money my father earned as a foreman at the Alhambra Cigar and Cigarette Factory and the money my mother scraped together doing domestic jobs for neighbours and friends, they enabled their five children to attain varying degrees of education. In the 50s and the 60s our educational pursuit was a constant struggle against hunger and social injustice. To stay alive, my sister worked wrapping candies in a confectionery house, my brother became a draftsman to become an architect, and I sold newspapers and later on, as an attendance checker in my university's personnel department. (Bautista, 2010:355)

Waring multo na nagpaparamdam sa kanyang mga teksto ang kahirapan sa kamalayan ni Bautista. Naaninag ko ang kalidad na ito (kahit hindi pa nagaganap ang panayam namin) nang mabasa ko ang isang travel essay niya, "Journey to India: Pages From a Diary, March 1982." Napadpad siya sa New Delhi, at habang ikinukuwento niya ang natuklasan niyang lebel ng kahirapan sa lugar na iyon, may interjeksyon ng naging karanasan niya bilang kabataan sa Balic-Balic. Liminal na ring tumatawid sa kamalayan at espasyo ang kahirapan:

To be poor to the bones, to feel one's intestines squeezing each other for lack of a better occupation, to think of food every moment of the day—food, food, food that will always be a mirage—is poverty pure and simple. It deprives the weak ones even of the courage to end it, and frustrates the strong in their attempt to overcome it. I am not speaking of hunger during wartime, which is an unavoidable development in such an event; I am speaking of hunger in peacetime, which is an insult to human dignity. Only a heart that has experienced the calamities brought by hunger in the midst of plenty can understand the profound rage of people who hunger in the midst of plenty. (Bautista, 1983:11)

Dahil totoo ang tunggali sa kahirapan, inakala niyang ang kondisyong ito'y natural na bahagi ng buhay. Sa kanyang sanaysay na "The Past Walks on Quiet Feet" (2010). nagugunita ni Bautista ang mga folksongs na inaawit nila noon sa eskuwela: musmos siya noon na walang kamalay-malay sa politikal at kultural na implikasyon ng imperyalismo sa mga kanta, inaawit lang niya iyon at nasisiyahan siya doon dahil tila inaakay siya nito sa mga malalayong lugar at sa mga bagong tao: "When we sang *Negritoes of the mountain/What kind*

of food do you eat?” I became a Northern warrior with a feathered headgear, dancing to the rhythm of gongs, spreading my arms to the blue sky.”⁹ Mga unang engkuwentro ito sa sining ng awit, na malapit na kaanak ng epiko, na nagpakilala ng indak at imbuyog na tataglayin ng kanyang mga epiko’t mahahabang tula na susulatin niya kalaunan.

Ang “hirap ng buhay” na tinutukoy ni Bautista ay hindi lang saklaw ng kinakayod na tutong sa kaldero’t paglulon sa kaliskis ng tuyong inihaw. Hindi lang ito paghahanap ng panggatong mula sa mismong bahay na tinutuluyan, para bakbakin (“sahig kahapon, baytang ngayon”). Ito rin ay pagpansin sa kung papaano siya nakayapak o nakabakya samantalang may ibang nakasapatos ng Elpo o Ang Tibay, o ang pag-alaala sa kung papaano siya kumakaripas sa pagdaan sa sementeryo sa takot na baka sulutin siya ng mga kaluluwa ng mga yumaong kapitbahay. Higit sa lahat, napuno ang mga araw ng kanyang kabataan sa malimit na excursion sa community library—para humiram ng libro o magbasa ng diyaryo. “The education of my imagination really began there, for the poets and novelists I met in many hours of mental isolation encouraged me to see my writings in new and colorful ways” (Ibid: 344). Palalawigin rin ng tig-sisingko sentimong ticket sa pelikula ang kanyang imahinasyon, na habang tumatagal ay gragraduate sa Tarzan flicks tungo sa mga mas malalim na kaluguran sa pinilakang tabing, dahil natutunan niyang paamuin ang panlasa upang maging mas mapili ito at sistematiko, habang pinagsasabay sa pagbabasa ng klasikal at romantikong teksto sa panitikan, sa Ingles man o Pilipino.

Hindi rin naman naiiba ang mga naratibo ng mga manunulat na nagtagumpay, karamiha’y nagsiwalat ng karanasan sa maagang pagtratabaho—na hindi rin kaiba sa buhay ng ibang karaniwang tao. Anak rin si Bautista ng digma, at ng rehabilitasyon pagkaraan. Sukat rin ang mga salita ng paggunita niya nito: “Ang gulo, ang higpit, ang hirap ng buhay. Paano mo aaliwin ang sarili mo, bata ka lang, maliit ka pa? Kaya’t anumang makita ko sa paligid ko, binabasa ko. Hindi lang mga magazine, kahit na mga polyetos, mga sulat—para maaliw ang sarili ko.”

Maikukumpisal niya sa isang sanaysay, “Sometime in War” na kung minsan, wala man siyang mapaghuhugutang kaban ng alaala ng digma na binubuo ng aktuwal na pakikihamok (bata lang siya) o bangungot ng brutalidad (apat na taong gulang pa lang), may mga naiwang larawan, tunog, at amoy na nakapagdulot rin ng mga sandali ng panginginginig kapag ginugunita:

...I can see a mass of soldiers legs silently marching, marching; I can taste gruel and rejoice in the comfort it causes as it slides down to my empty stomach, I can smell rotting hay in the sun, freshly boiled corn, burned coconut meat, and sweat, female sweat; I can hear pieces of conversations in a language I do not know. Over all these, the constant sounds of gunfire and the terrible dominance of blackness. That is all. (Bautista, 2010: 324)

Pira-pirasong pagtatala ito ng mga nahagip ng pandama, na napakahalagang kasanayan para sa makata, sapagkat ang mga pira-piraso ring ito ang magsisilbing buto ng teksto, isa lamang sa mga uri ng “boneyards” na paghuhugutan ng kanyang mga tula’t epiko. Noong panahon ding iyon, aniya sa panayam kay Añonuevo, “walang ibang paraan para matuto kundi ang magbasa.”

Ars longa, vita brevis. Madalas niyang ulitin ang mga katagang ito sa Latin, parang orasyon sa panulat na tumatalakay sa ugnay ng panitikan at buhay, o sa mga piyesang may bahid na autobiograpikal. Parang paraluman ito ng kanyang kumbiksiyon sa pagsulat. Dahil mas mahaba ang buhay ng sining kaysa sa buhay ng tao, sinabi niya kay Añonuevo sa panayam na tiningnan rin niya ang pagsusulat bilang “isang malaking pag-aaral,” na habang siya’y nagpapatuloy sa pagsusulat, iniwan na rin niya ang mga hindi mabisang praktika ng pagsusulat ng dating sarili.

Kasi habang ang manunulat ay sumusulat, siya ay natututo e. Pinag-aaralan niya ’yung ginagawa niya. Isang malaking pag-aaral ang pagsusulat. Kapag buhat noong umpisa hanggang ngayon, ganoon ka pa rin sumulat, wala ka yatang napag-aralan. Dapat maipapakita mo na may epekto sa iyo ang iyong kabihasan, ang iyong kapaligiran, ang iyong lengguwahe. Kung susulat ka rin lamang at iisa ang paraan, sa palagay ko hindi masyadong mahalaga ’yon. Ang ibig kong sabihin ay tinitingnan natin dapat kung paano tayo maaapektuhan ng wika ng ibang tao, ng kapaligiran ng ibang tao, kaligayahan ng ibang tao, para sa ating pagsusulat, mabibigyan natin ng halaga ang mga bagay na iyan sa ating ginagawa.¹⁰

“Iisa lang ang katawan mo pero ang dami-dami mong gustong gawin,” sabi niya, nang ako na ang kanyang kausap sa panayam. Hindi na nakakapagtakang marinig ang mga ganitong obserbasyon kay Bautista, dahil siya na rin mismo ang nagsabing: “I’m always at war with words.” Kapag tinanong mo naman kung kailan niya iyon namalayan, ito ang kanyang sinagot:

Am not sure of the exact time it happened, but I suppose I started off with the awareness of my beginning to arrive there, and then it could be because of my environment, my reading choices, my upbringing and all the people around me. All these are relative to my emotions because of my environment, and me, breeding struggle. When you write you struggle. Language itself as a struggle. Life as a struggle with language and its cultural affinities. That is the kind of struggle that I am talking about, because it's a new world to you. You try to use all your abilities and all your helps that you can get from your own readings, and your own work to reconcile your world to reconcile with your own words. Owning your words as an outsider in your own words. It is a struggle that is not really the struggle associated with revolution. It's more of a kind of metaphor for me. An internal struggle, an inner struggle, to find himself, in a world that tries to taste, that tries to take this self away from yourself, from what you're really supposed to be. For me, that sums it up. This idea is no longer new as some European philosophers mentioned something about that, in their reference to some of the ideas of deconstruction. In poetry that's very obvious. Poetry is a pressure on the part of the writer to bring up something akin to pregnancy if you know what I mean. There's really nothing new in art. The act of art and the act itself is an act of creation and of struggle.¹¹

Interesanteng malaman na ang tinutukoy na “struggle” o tunggali ni Bautista sa panulat ay hindi rin naman din talaga ang tunggaling kaakibat ng rebolusyon. Ang pag-aari mismo ng sariling mga salita para ibulalas ang nadarama sa mundong inaagaw sa sarili ang kapangyarihan niyang maging siya, hindi lang para makapagsalita, kundi para kuwestiyunin mismo kung kaya ba ng mga salitang hagilapin ang nais talaga niyang angkinging realidad. Ang wika ay nakikipagbangayan sa kapwa nito wika o sa sarili; at ang sarili ay nakikipagbangayan sa iba o sa sarili; at walang humpay ang pagbabangayan ng mga ito dahil magkakasala-salabid mismo ang tunggali.

Matapos ang 1968, nang makadalo na sa Iowa Writers Program, may pihit ito sa kanyang naging panulat. Tumalas ang kanyang kakayanang manuri, sa framework ng new criticism. Natuto siya ng mga bago pang paraan para magtriangulate ng diwa't pamimilosopiya. Bukod sa tinulaan niya ang mga pagmumuni ni Einstein sa paruparo o ang paglagapak sa lupa ng construction worker na nagpatiwakal, malinaw na pag-aapuhap rin ito ng mastery sa wikang Ingles. May epekto sa kanya ang paglalakbay sa kung saan-saan: sa Amerika, sa mga bahagi ng Europa, sa Asya. Lumawak ang pagtingin niya sa mundo, at ang serye ng mga tula niyang tila may postage stamp ng lugar na binisita'y patotoo rin sa mga pilgrimages niya sa mga pook na iyon, na nagpayaman

ng kanyang itutula, at tinutudla. Sa “The Kindness of Strangers” isang lalaki ang naligaw sa teritoryo ng mga siga sa Kentucky. Binasa ang kayumanggi niyang balat hindi lang bilang tatak ng pagiging dayo, kundi katropa ng mga kinamumuhang itim. Nang mapagsino na siya’y Pilipino, ito na rin mismo ang kanyang naging pangalan sa banyagang iyon. Hindi siya pinatos ng siga, binalaan lang na huwag nang babalik pa doon. May tula siyang naglarawan ng racial prejudice, ’yung mga klasikong sensasyon ng paglapag sa airport sa unang pagkakataon, at makakasalamuha ang interaksyon ng puti’t itim. Hindi naman na bago ito, naging paksa na rin ito nina Carlos Bulosan at Bienvenido Santos, pero dahil pinili ni Bautistang sulatin ito sa Filipino, tila nakadaragdag ito sa postcolonial na danas ng mga Pilipinong unti-unti na ring nagiging mga transnationals.

...This artistry, long unknown,
Ignored, discovers the artist now,
We too are children of the cave, designed
And chiseled in the interior; our voice
is chained to our limbs, to one long dream
Of desire, primitive beyond the vault of noise.¹²

Bago pa tinulaan ni Cirilo F. Bautista ang mga Lascaux cave paintings sa France sa una niyang koleksiyon noong 1968, nagmarka na sa kamalayan ang imahe ng mga katutubo sa St. Louis Exposition: hinatag sa World Trade Fair ang mga katawan ng mga Igorot, Manobo, at Muslim, na itinatwa ng mga edukado’t mga panginoong may-lupa ang kaugnayan sa kanila.

Isa sa mga trahedya ng karanasan natin sa kolonyalismo na may pagkakabiyak ang imahe ng Pilipino: katutubong “mangmang” na nakabahag vs. aral sa Europa o US na aristokrata, kuntodo halo ng wika sa pananalita, sanay sa kumpas ng pag-utos sa mga aliping saguiguiligid. May pagbubukod na, o pag-eetsa-puwera (kung gagamitin ang wika ni Jun Cruz Reyes) sa pagitan ng mga representasyong ito. Siyempre, nakapaglakbay na rin ang mga cultural identities na ito through time and space, at ang hanging hininga kapwa ng mga Pilipinong iyon ay nasasagap pa rin natin magpahanggang ngayon, kasama ng halimuyak ng mga nitsong tinungkab at mga bangkay na hindi pa nailibing.

Sabi ni Bienvenido Lumbera, ang tagisan ng national at colonial sa lupalop ng ating panitikan ay isang tagisang mahalagang sipating muli,

sapagkat kahit na nahalinhan ng bansag ang “colonial” ng “international,” sa ngayon, hindi pa rin nagbabago ang dinamiko ng relasyong kultural at pulitikal at ekonomiko ng Pilipinas sa Estados Unidos (Lumbera, 2009:180). Katunayan, nang maging patnugot marahil si Bautista ng literary publication na *Varsitarian* noong 1963, kahit maligaya siyang nailimbag ang kanyang akda sa Bagong Dugong pitak sa *Liwayway*, hindi sumasapat ang kaligayahang iyon noon upang mapagpasyahan niyang gamitin ito sa mga sumunod niyang mga akda:

as late as the 1960s whenever English writing by Filipinos and Tagalog writing were juxtaposed, the latter always suffered in comparison. English works were always privileged, being writing that has been able to keep abreast of the literary fashions in the West...Tagalog poetry and fiction purveyed by the commercial weekly magazines were soon to be objects of scorn among college campus writers writing in Tagalog, who had begun to draw from their classroom reading examples of modernist themes and techniques for their own creative works. Thus an unspoken rivalry with writers in English began to permeate the consciousness of Tagalog poets and fictionists... (Lumbera, 2009:183)

Lininaw ni Bautista na hindi siya kasama sa mga “umalipusta” sa mga nagsusulat sa Tagalog noong mga panahong iyon:

Sumulat ako sa *Liwayway* at proud na proud ako doon. So 'yung sinulat ni Bien hindi ko na-encounter 'yung scorn na 'yan. Baka 'yung pinaka-recent na writers ang tinutukoy niya. Those who were exposed to foreign influence, who don't know the history. Sa buong katotohanan niyan sa tingin ko malaki ang pagmamahal ng Pilipino sa ating literatura. Wala akong naririnig na may nagsabi ng masama tungkol sa literatura ng Pilipinas. Kaya lang nga hindi sila nabibigyan ng pagkakataon. 'Yan 'yung pinag-uusapan namin. Recently lang nag-judge ako sa contest. English Filipino writing. Nagulat na lang 'yung mga tao “Bakit ganun, ba't laging nahuhuli ang mga Pilipino writers sa mga English?” Wala silang maibigay na prize sa mga Tagalog, mga Pilipino writers. Ang English writers, ang daming puwedeng bigyan ng premyo. Ano ba ang nangyayari? Kailangang mapalitan iyan. Hanggang ngayon, iyon ang aming naobserbahan.¹³

Hindi pa bukas sa mga manunulat sa Tagalog sa unang hati ng dekada 60 ang creative writing workshops. Kahilingan noon sa Silliman Writers Workshop na pinamumunuan ng mag-asawang makatang Tiempo na maaari lamang nilang maisalang sa workshop ang mga akda sa Ingles. Hindi rin

bukas ang mga option ng iba pang mga prestihiyosong grant o scholarship, na ang unang rekisitos, bukod sa mataas na antas ng artikulasyon sa Ingles ay salin man lang ng akdang naisulat sa ibang wikang pinagmulan.

Sa personal na pagkakaalam ng manunulat na ito, 1964 nang lumabas ang unang edisyon ng *Agos sa Disyerto*, ng grupo ng mga kuwentistang binubuo nina Edgardo M. Reyes, Rogelio Sikat, Dominador Mirasol, Ave Perez Jacob, at Rogelio Ordoñez. Sila, gaya ni Bautista, ay galing rin sa buhay alamang, kabisado ang likaw ng bituka ng Maynila, mga naging atsoy o construction worker muna, o working student, o nakaranas na mangisda't magsaka. Pero aral sila sa modernistang pagkukuwento, dahil gaya rin ng mga ka-henerasyon ni Bautista, nagbabasa ng Hemingway, Faulkner, Steinbeck. Isang makapangyarihang pagbabasa na nalathala sa *Brown Heritage* at inakda ng kritikong si Lumbera,¹⁴ ang nakakilatis ng kapangyarihan ng kanilang pagsulat ng maikling kuwento sa Tagalog, at ang mga salitang iyon ang nagbigay sa kanila ng pagtingala't respeto mula sa hanay rin ng mga kapwa manunulat. Pero ano'ng nangyari sa mga kasabayan rin nilang nagsulat sa mga wikang na-etsapuwersa noong panahong iyon? Paano kung hindi napansin ng kritikong kagaya ni Lumbera ang ambag ng *Agos sa Disyerto*? O kung lalakdawin ang karanasan ni Bautista—paano kung hindi binuska ni Larry Francia si Villa na basahin ang “mahabang tula” niyang *Archipelago*?

Nais kong isipin na malaki ang kinalaman ng pagiging bukas ng kritisismo, ng pagiging bukas mismo ng kritiko, sa kakayahan ng kapwa niya mga kababayan, at ka-panulat. Nais kong isipin na malaki ang kinalaman ng pagbubuo ng isang reputasyon sa panulat mula sa mga makakapangyarihang pagsipat ng mga tinitingala, o may tapang na kritiko. Kapwa umuunlad ang larang ng kritisismo at panulat kapag umaalagwa ang kritisismo labas sa terrain ng wika at territoriality ng panulat sa mga wika.

Sa pagbabasa ng literary history ng Pilipinas, ang mga biyahe tungong US na inaalok, o bukas sa mga artists ay parang mga perenyal na pag-akay sa bukana ng mga kuwebang kinasisinagan ng liwanag.

Jose Garcia Villa, Rolando Tinio, Bienvenido Lumbera, NVM Gonzalez—ilan lamang sila sa mga luminaries ng panitikan ngayon na nakapaglakbay mula sa loob patungong labas, pawang mga National Artists for Literature. Kasama sa detalye ng kanilang paglalakbay ang mga artistic/literary projects na pinanday nila sa labas ng bansa, o pagkauwi. Ang buong proseso ng mala-grand tour na ito ng panitikan ay nagpunla ng isang

kamalayan, o, sa pananaw ni Lumbera, “mentalidad” na makipagtagisan sa kanilang mga counterpart sa “labas”: umangat sa pamantayang tinakda ng “former colonial master”(Lumbera, 2009:182). Ang pakikipagtagisang ito, ani Lumbera’y higit pang nagpagulong hindi lang ng dinamiko ng national at colonial, kundi waring nilaglag na ang “colonial” sa tambalan at pinalitan ng “international.” Ang pagbabagong ito’y hindi naghudyat ng pagbabago sa pulitikal na relasyong mayroon ang Pilipinas at US pagdating sa sining.

“International,” it must be noted, simply indicated that the US had succeeded after the Second War in achieving universal recognition as a dominant international power, and it had successfully engineered its rise to the status of exemplar of internationalism in the arts. (Ibid.)

Kasama sa indicators ng dominasyon ng US bilang “emergent cultural center” ay ang paglaganap ng new criticism, na noong una’y paraan ng pagbasa sa mga akdang pampanitikan, ngunit naging pangalan na rin ng metodo ng paglikha ng mga “verbally sophisticated literary pieces” na ipaliliwanag rin mismo ng mga New Critics.

May bahagi sa *Sunlight on Broken Stones* (2000) kung saan nailarawan ni Bautista ang tila perenyal nang kalagayan ng mga makata sa ating bayan:

...To die so that others may live
to write in blood is poet’s ululation
for a piece of the moon—is this not noble,
beyond contumely? In the palace hall
the dancers whirl and whirl to the applause of

Affluence; the painters expose their blotches
for princely sums; the singers and pretenders,
the actors and declaimers, design their belts
with bacon and feathers while, by the palace
gate, the wretched artisan of words sits like

an outcast. So it was in the beginning,
so will it be in the end. “Exilum” is
his anagram, “Disappear” his anadem.
The Spaniards cut the occultic cord from his
womb and clipped the wingspan of his soul, saying

“In a country of ten thousand bulls, the cow
is the prime minister.” While the Americans,
without sword but with sacks full of chocolates,
seduced the gods out of his spine with sugar
and a strange alphabet. Now he limps across

the boulevards, his innards empty, selling
his poems to the crowd. “Words! Words!,” he shouts, “Come
buy wonderful words to embellish your skulls!
Dress your loved ones with immortal lines! Redeem
your ancestry with tinkling rhymes! Feed your pets

with syllables and chimes! Words, words, words, who will
buy my words?” They cavort to his beat, they clap
their hands, but no one drops a coin in his can... (Bautista, 2000: 6-7)

Sa pagbabasa ko ng *Sunlight on Broken Stones* ni Bautista, namayani ang larawan ng manunulat bilang “wretched artisan of words.” Isinasakongkreto rin ni Bautista kung paano siya—ang manunulat—ay hindi pinapansin. Bukod sa nakikipagtagisan pa siya sa iba pang mga gumagawa ng sining—na mas nakakasagap ng “affluence,” walang saysay ang angkin niya’t inaaligtang nobilidad ng pagkatao—ang paniwalang makakasagip ng kaluluwa ang mga salita—ang kamalayang ang mga salitang iyon ang pipigtal sa kanyang pagkakagapos. Nakikipagtunggali siya na ang tanging armas ay mga salita at ito ang humahamon sa mga kamalayan ng mga nakapaligid na waring tulog kahit nakadilat, waring buhay pero matagal na palang patay. Dahil pinutol ang pakpak sa imobilidad ng disiplinang angkop para maging mabuting mamamayan ng pueblo, hinagis ang kanyang inunan ng alaala (ex., “occultic cord,” “wingspan of his soul”) ng mga mananakop/colonizer, magpapatuloy ang pambubusabos sa pagdating ng mga Amerikano. Sako-sako ng “tsokolate” ang pinang-akit sa mga diyos ng kanyang gulugod, kasama na ang tamis ng bagong alpabeto, na posibleng ang mismong alpabeto ring ginagamit ng tinig sa tula. Itinuring siya, kasama ng mga kapwa niya, na kawangis ng kalabaw, habang ginawang gatasang baka ang bihag na mga pinuno na sinanay sa pakikipagsabwat. Magugulat pa ba tayo kung naglalakad ang makatang iyon sa mga kalyehong gula-gulanit na ang kalamnan? Magugulat pa ba tayo kung naglalakad ang makatang iyon at waring naglalako ng taho sa pag-aalok ng kanyang mga salita? Matalinghaga rin itong larawan kung papaanong itinuring ng mga nasa kapangyarihan ang makata. Nang maimbitahan si Bautistang

magsalita sa 63rd Palanca Awards noong 2013, may pait rin niyang sinabi muli ang nilalaman ng mga kataga sa siping ito.

Small as the Philippines is, smaller still is its literary community—poets and fictionists caught in the bright dream of making a difference in its aesthetic and cultural development. Some are good, many are terribly bad. I speak of the good ones only since charity has no place in the critical evaluation of artistic excellence. To those who live with words, to those engaged in the art of counting syllables and harmonizing metaphors, whose constant fear is not finishing their work, to be poets in the Philippines is to live in a surreal world whose stress and strains shape the context of their existence. People regard you as a specimen of some strange thing to encounter, to examine, even to touch. But not of something to be taken seriously. You live on the border, on the periphery, on the edge of society, unique, but nothing more. (Bautista, 2013)

Nabubuhay ang mga makata sa gilid, sa laylayan, dahil ang institusyon na kanilang kinakatawan—ang mundo ng panulat—ay, wika ni Bautista, wala sa listahan ng prayoridad ng anumang gobyerno sa kasaysayan ng bansa, gaano man kaingay ang sinabi, o ipinangako, ng ating mga nuno sa pamamahala, ukol sa papel ng sining sa pag-unlad ng ating lipunan at bayan. Maaari nating sabihing may mga nilikha nang institusyon gaya ng Sentrong Pangkultura ng Pilipinas (CCP, est. 1966) at Pambansang Komisyon sa Kultura at Sining (NCCA, est. 1992), ngunit marami pa rin ang hindi natutugunan ng mga nasabing institusyon, at kung magiging mas ispesipiko, lalo na para sa pagkakapantay ng pagkaunlad ng mga panulat sa iba't ibang wika ng Pilipinas. Labanan pa rin ito ng sentro at gilid, na kung saan ang sentro ang nakasasagap ng mas mabulas na suporta, at ang mga nasa gilid ay nanganganib pang mawala, o manamlay, dahil hindi umaabot sa kanila ang sigla ng pagtangkilik.

Hindi rin naman sinasabi ni Bautista na lagi na lang aasa ang mga makata sa pagtangkilik ng kanilang pamahalaan, dahil aniya “since the government is tasked with the overall progress of the people, certain measures must be taken to insure that poets do not wallow in the quagmire of neglect.”

Sa pananaw ni Bautista, magkakasalikop ang lahat ng mga nararanasan ng mga manunulat sa nararanasan ng bayan sa kabuuan, sa partikular, ang naging epekto ng kasaysayan. Ang tunggali ng manunulat sa wika, ang tunggali ng

manunulat sa mga puwersang umaagaw sa wika ay hindi hiwalay sa tunggaling maangkin ng sariling gumagamit nito. Marami siyang conjectures o hinuha kung bakit sa ngayon tila nahuhuli ang development ng mga manunulat sa Pilipino sa mga manunulat sa Ingles, gaya ng naobserbahan niyang katanungan rin ng kapwa niya hurado (at mambabasa) ng mga magkakasabayang mga manunulat. Inuugat niya ito sa ating karanasang kolonyal.

Siyempre unang-una diyan 'yung experiences natin, as a people. Colonial experience. The fact that we were colonized. All the other things that came in with colonization influenced us. The language, the economy, the politics, 'yung regalo ni Marcos, lahat 'yan. It (the national consciousness) was not yet strong enough to fight off wrong theologies, the wrong philosophies. We had no experience noong pumasok lahat 'yan. Parang grade one lang tayo sa pag-aaral e kung ano-ano'ng sinabi sa atin kaya ang naabsorb natin 'yung mga bagay na 'yun sometimes in the wrong way kaya nai-apply natin in the wrong way. Halimbawa sa lengguwahe, bakit tayo nag-aaway-away, tapos kailangan isang lengguwahe. One language policy. Ang punto ko, na ang Pilipinas ay multilanguage country, na at least bilingual tayo. Wag mong sabihing English lang, Tagalog lang, Ilokano lang. Lumilitaw sa mga ito 'yung influence ng nationalism. Gagawin ko lang ang gusto ko excluding all others, 'yun ang masama, 'yung wrong sense of nationalism getting in the way of progress in all other areas of life. Kung aalisin mo 'yun, ang bilis ng progreso natin. Dahil sa nationalism nag-aaway-away."¹⁵

Para sa kanya, ang mekanismo ng development ng national consciousness ay tila dispalinghado sa clockwork hindi lang ng global na pag-unlad, kundi sa ni hindi ito attuned sa oras mismo ng mga Pilipino. Matagal nang nagnanaknak ang baterya, ngunit ipinagpapalagay na tama pa rin ang oras na linalantad. Ang uri ng nasyonalismong ito'y tinukoy na rin niyang sagabal sa pag-unlad ng kultura ng Pilipinas: dahil ito ang uri ng "pag-ibig sa bayan" na makitid sa lahat ng iba pang manipestasyon ng iba pang mga pag-ibig sa bayan. Para sa kanya, ironiko na habang pinupuna niya ang konsepto ng nasyonalismong umiiral, hindi rin niya maitatatwa na siya mismo'y isa ring nationalist.

'Yun na nga ang irony diyan e. Kahit na sabihin ko 'yun hindi ko maalis 'yun. Dahil sa aking katawan, sa aking sarili, kahit ano pa'ng sabihin ko nationalist pa rin ako e, inspite of what I'm saying. 'Yun na nga ang irony diyan. Ayaw mo du'n sa nationalism and yet it is the only thing you have to progress. It's the only thing you have. Paano mo ireconcile 'yan. So lumalabas 'yun sa mga tema ko, sa mga characters ko, may pambansang

nanayayari sa kanila pero hindi na ako puwedeng magproselytize and so on, kailangang ipakita ko 'yun sa literatura.¹⁶

Sa parabula niyang pinamagatang “The Poet and The Tyrants,” kaharap ng makata ang napipintong pagkitil sa kanyang buhay sa lupaing iyon ng mga haragan. Isang talumpati ng pasasalamat ang kanyang binibigkas:

He said: I am greatly honored by this occasion. I was just an unknown poet when you arrested me and when you charged me with having killed my landowner. I denied it, for I did not do it, but you produced brilliant proofs and wove them into a beautiful legal tapestry that I was convinced that I was really the murderer. What could I, a simple poet, do against your collective genius? You so dazzled me with your strong command of language that I wept to see the truth... (Bautista, 1985:304)

Linista ng personang makata ang mga “biyaya” ng kanyang pagkakadakip: snapshot na nakakalat sa mga pahayagan, pagtangkad ng pangalan, pagdagsa ng mga mambabasa.

I was homeless, you gave me a home. I was hungry, you fed me. I was an unknown, you shouted my name to the four winds. I was innocent, you declared me guilty. So I am happy to die. Never again will I have to labour over a poem. I am ready. (Ibid.)

Isang hindi inaasahang reaksiyon mula sa mga haragan ang tumambad sa makata. Binawi ang kanyang pagkabitay, at siya’y hinatulang tumira sa isang mansiyon, kuntodo alila, at wala nang gagawin pa kundi ang sumulat ng tula hanggang sa mamatay.

Wala nang mas sasaklap pa sa kapalaran ng isang makata, kapag binusog siya sa labis na layaw.

Isa kayang metaporikal na patama sa kung papaano rin binansot noon ang mga intelektwal at makatang sumukob sa mga think tanks ng rehimeng Marcos? Ang mga tinaguriang court poets?

May panahong siya mismo ay nagtrabaho sa mga think tanks na 'yon.

May panahon na nagtrabaho ako sa gobyerno, sa Presidential Center for Special Studies. Si Adrian Cristobal ang in-charge. Parang think tank ng gobyerno, noong martial law. Lahat ng writers na walang trabaho, kinukuha ni Adrian Cristobal, 'yun ang naitulong niya sa amin. Nagsusulat kami, nagresearch, kung may ipagagawa ang presidente, ginagawa namin

in terms of writing. So it was a writing arm. Mahuhusay ang mg kasama ko doon.¹⁷

Maingat si Rebecca Añonuevo nang itinanong niya ito kay Cirilo F. Bautista, sa napanood kong panayam. Bukod sa sinukat niyang mabuti ang salitang gagamitin, may pagkumpas ang kanyang kamay na waring nag-aawat ng espiritu ng pikon. Naging kontrobersyal ang pakikilahok ng mga manunulat sa mga gawaing kaugnay ang gobyerno sa ilalim ng rehimen ni Marcos. Sa mga panahong iyon, inaamin ni Bautista'ng tila hati ang mga manunulat sa mga committed writers o noncommitted writers. Ang commitment ay nasa parametro ng pakikipaglaban para sa bayan. Liningon niya ang karanasan sa pragmatikong lente:

Sa 'min naman sa gobyerno, wala naman kaming ginagawang masama, e. Sumusulat kami, nagreresearch kami. Hindi ako sumasali sa mga sikreto nila and so on. Kaya ako, wala akong naramdaman na masama e. Na-fire pa nga kami, e. Pinagresign kami, when we started defending Ninoy. Malaking position ko du'n sa PCSS noon. I was Director of Publications. Kung meron kang matibay na dahilan kung bakit ka magiging committed sa isang bagay, palagay ko hindi masamang maging committed ka sa ganu'n.¹⁸

Muli kong sinalang ang tanong sa kanya mula sa napanood ko. Ang pag-uulit ng tanong ay paraan ko marahil na marinig mismo, mula sa kanyang bibig, kung kailan nga ba dumating ang binansagan ni Seamus Heaney noon na “redress of poetry”—isang partikular na hugpungang mamimili ang makata kung alin sa mga sangandaan ang kanyang tatahakin:

Luna Sicat Cleto: You mentioned na nu'ng 1983 at the time of Ninoy Aquino's assassination was a significant period in your writing life as well as a national concern. Can you describe this?

Cirilo F. Bautista: Si Aquino ay isang mahalagang character sa development ng aking nationalism at ng ating bansa. Kaya malaki ang impluwensiya niya sa atin, hanggang ngayon itinuturing natin siyang bayani kahit na ayaw mo 'yun, nandun na 'yung impluwensiyang iyon dahil sa pangyayaring walang tutunguhan ang ating kasaysayan kundi doon, na malaki ang kanyang ambag sa ating progreso bilang tao, bilang mga nationalistic people.

LSC: Kasi po may binanggit rin kayo sa interview ninyo kay Añonuevo na you were working then at PCSS, and at that time parang nagcut ties na rin kayo.

- CFB: Yes, later on kasi nga, how long can you maintain that kind of relationship with something that you don't like and yet you have to live with it. Di ba sabi ko kanina 'yung struggle against sa mga nasa paligid mo ang writing. E ano'ng ang gagawin natin kundi accommodation. Hindi ko naman siya gusto e. Wala akong trabaho, e. (Matatawa.) E ako nonpolitical ako noon. Kaming mga writers, kami doon hindi naman kami mga political noon e. Wala lang kaming trabaho. That's all. Tapos noong katagalan na noong sumiklab na nga 'yung mga 'yung ating kay Aquino, nationalistic sentiments nang patayin na nila si Aquino, naging a, 'yun na ang naging how do you call that—naging apoy sa aming mga writers upang diktahin na rin kung ano'ng gagawin talaga, nasa'n ka ba ngayon. Noong mangyari 'yan, nasa gitna ka, ngayon, 'asan ka ngayon, take your side. They took their choice. Nagpunta sa mountains, some forgot about it, some left their jobs. Kami nagresign kami. We were jobless for many months. Dahil hindi naman ako rebolusyonaryo, hindi ako nagpunta sa bundok. Sa bahay lang ako. Paano ako magiging revolutionary, e 'yung rebolusyon sa aking pamilya paano kami mabubuhay. So para sa akin malaki ang epekto ng nasyonalismo na naipakita sa buhay ni Aquino sa direksiyon ng ating nasyonalismo at ng buong bansa noong panahong iyon.
- LSC: Pero may irony rin ho. Kasi much later, e di umupo na 'yung kanyang biyuda. You wrote an essay on the Aquino government and the cultural scene sa Pilipinas. Parang ang nabasa ko po doon, if I'm not mistaken you were pretty disappointed with her leadership.
- CFB: Oh, yeah, tama ka dyan. 'Yan ang mahirap e. After the euphoria, what will happen? 'Yung kasayahan lumilipas, now how will you face the music. How will you respond, what will be the things you will do to make things change? Tingin ko dalawang societies noon except 'yung halaga at tindi ng epekto ng mga taong nandoon sa society. Siyempre tingnan mo... ang tingin natin ang tingin ng society hindi sa event, kundi sa personality, more than anything sa personality 'yan: Imelda—Cory—Marcos—Aquino. Kasi 'yun ang isang bagay sa isang maliit na bansa, sa isang mahirap na bansa na palaging mangyayari... ang rebolusyon ninyo'y magkakaroon ng pambihirang turn—a particular turn, not the organized, well-planned plan but the unplanned one. Nobody planned Aquino's death whatever you say. He had to come home here. May mga bagay-bagay na hindi natin mapipigil e mangyayari. Minsan accident, minsan fate, minsan destiny.¹⁹

Nang muli kong binalikan ang pagbasa sa “The Poet and The Tyrants,” naisip kong parang napaka-literal namang basahin na paghahatol lamang ito sa kamatayan ng sining dahil sa depoliticization bunga ng pakikiayon sa mga makakapangyarihan o mga tirano. Hindi singular ang tyrant dito, marami sila, maraming-marami. Maaaring mga serye ng mga pangulo. Maaari ring serye ng mga ideya ng pagka-manunulat. Mga tirano ng sari-saring mga aparatong ideyolohikal. Masalimuot ang relasyon ng makata sa kapangyarihan at sa katiwalian ng mga haragan. Ang abuso’t abusado ay umiiral sa isang dinamiko, kinakain ang enerhiya ng isa’t isa. Dahil ang tinaguriang “unggoy” sa likod ng makata’y isa ring pagkakataong makita ang pagkatumbalik ng mundo sa marami nitong mga aspekto. Ay, Cirilo ng Balic-Balic, hinahamon mo akong hanapin ang alingawngaw na pinagmumulan ng iyong mga pananalinghaga. At hindi mo ako binibigo. Pagka’t ganito rin ang nakita kong kondisyon hindi lang ng makata, kundi ng mga Pilipinong nasa loob ng iyong mga tula. Kongkreto ang tyrant bilang salita sa lipunang ginagalawan ni Bautista. Hindi ito gawa-gawa lamang ng kanyang ungi-uni. Ang Paglikha niya mismo ng akda tungkol sa kaugnayan ng makata sa tyrant ay isang patotoo na sabay na umiiral ang kapangyarihan ng salita sa tula, at kapangyarihan ng salita bilang abuso.

Nasabi na niya, ang hirap sa tula, hindi ito nakapangyayari, kahit na ba may nangyayari, sa loob ng tula.

The trouble is poetry does not make things happen. It’s so much a world in itself that it can regard other worlds and be none the worst for it. But its text is everything, the things around us and inside us with which the poets have to go to war with their parents and neighbours. And this is largely testamentary, not an absolute declaration. They speak for various causes but these causes are not absolute. That’s what makes a poem interesting and significant—the way it can relate to incidents and people without getting out of art’s parameters. So poets have been called warriors, teachers, and prophets simply because they keep true to themselves.²⁰

Nang sinulat ni Bautista ang mga epikong *Archipelago*, *Telex Moon*, at *Sunlight on Broken Stones*, nagbibigay-pugay siya sa sining na matagal na ring hindi naisasapraktika sa modernong panahon sa Pilipinas. Magkahugpong ang nobela’t epiko bilang sisidlan ng mga simple’t kumplikadong mga narritibo, wika nga ni Resil Mojares.²¹ Sa epiko umalagwa ang naging

kapasidad ng nobela na magpalit-palit ng panahon at pook, ito rin ang anyong kinakitaan ng masining na pagkilala ng genealogy ng angkan o pagdiriin sa ugat ng pagkabayani. May ritwalistikong kapangyarihan ang epiko, isang kapangyarihang nakasentro sa nagtatanghal o nagsasadiwa nito—ang babaylang umaawit nito. Mahalagang bahagi ng epiko ang imbokasyon sa simula, dahil ito rin ang hakbang, ang mahiwagang tulay upang maganap ang pagsapi ng mas mataas pang kapangyarihan sa babaylan, na liminal na nakatatawid sa mga lupalop ng mortal at lupalop ng mga bathala.

Ayon kay Bautista, talagang plinano niya ang pagsusulat niya ng epiko. Binalangkas niya iyon bilang proyekto, bilang projeksiyon ng alternatibong kasaysayan.

CFB: Talagang plinano ko ang epic bilang isang bagay na aking susundan. Noong nasa Saint Louis University ako noong 1960s, nagkulong kasi ako para sumulat. Naisip ko sa sarili ko: ano ba'ng gagawin ko sa buhay ko? Magsusulat na lang ba ako buong buhay ko? Wala na ba akong gagawin kundi ang magsulat? Naisip ko hindi naman puwede 'yun marami pa akong gustong gawing iba. Susulat ako ng mahalaga. Gagawa ako ng isang proyekto na makapapansin sa akin, na maiiwanan ko bilang isang project sa Philippine literature. Naisip ko 'yung poetic epic of the Philippines. I saw it through the eyes of a poet. Kaya 'yung main narrator ko poet 'yun e. Kaya ganu'n mag-isip siya e. 'Yung mga ginagamit niyang mga ideas, mga objects, 'yung napansin mo, poetic objects 'yan. 'Yan ang inisip ko no'n, at mabuti naman nasustento ko 'yun. Imagine I sustained it. Thirty years of writing, that's ridiculous, but I've done it, mostly through the courage of certain benevolent needs.

LSC: It is a very difficult poem...and when you did it, may rinerevive kayong form na dati nang alam ng mga Pilipino pero may epic tradition din ang West. Which is it?

CFB: 'Yang form ng epic na 'yan, nag-introduce ako ng mga changes in that epic form. Kasi kung titingnan mong mabuti 'yung *Archipelago*, e ang form noon hindi epic e.

LSC: Hindi nga e.

CFB: Kasi ang epic may invocation of the gods...

LSC: ...may ritual, ritual...

CFB: ...may body of the epic. Tapos merong conclusion, tapos merong closing, which are the real parts of an epic in the western tradition,

like in Homer. Bibigyan ko ba ng lyric elements ang epic? Parang magkasalungat iyon. Lyric—Epic. Tiningnan ko. At nagawa ko naman. Ang nag-unite sa kanilang dalawa ay 'yung sense of story. Dahil ang epic, storya 'yan. All poems are stories if you think about it. 'Yun ang ginamit ko para muli silang magkaugma at least sa porma o sa ideya.²²

Bilang genre, ang lyric ay “a short poem of personal revelation, confession or complaint, which projects the image of an individual and highly self-reflexive subjective consciousness” (Miller, 1994:1, mula sa mga tala nina Schelling, 1913, Lukacs, 1973, Frye, 1971, at Culler, 1975) samantalang ang epic ay “a long narrative poem in elevated style recounting the deeds of a legendary or historical hero” (Merriam-Webster, 1979). Magkataliwas nga sila dahil tila nakasentro sa indibidwal/personal ang una; habang ang ikalawa'y nakasentro sa maalamat na representasyon ng pagkabayani. Sa eksperimento ni Bautista, tila nais rin niyang batakin ang limitasyon ng mga depinisyon ng mga ito: projection nga lang ba ng sarili/selfhood ang lyric? Projection nga lang ba ng collective aspirations ang epic? Hindi kaya kapag pinagsanib ay maaari rin silang maging masalimuot na salamin ng “arrow of time,” na pagpapakita ng interjeksyon ng mga personal na “temporal loops” sa mga mas malalawak na astral planes ng pagkabansa?

May isa lang na katangian ng epiko na nonnegotiable sa eksperimentasyon na ito, gaya ng natuklasan ni Bautista. Dapat large scale ang subject matter.

CFB: Dapat national scale. 'Yan ang hindi mo maalis. It cannot be about—there's one guy in a family. Iba ang vision ng epic. This belongs to a vision of the people at the start of the development of their consciousness. Imaginin mo 'yung mga unang-unang tao noong unang panahon... noong nag-uumpisa silang tumingin sa daigdig. Lahat ng bagay na nakikita nila...hindi 'yung kinakain nila ngayon but really 'yung mga malalaking bagay... ano'ng mangyayari sa atin? Magpapakamatay ba tayo? Lahat noon, ultra thing. Lahat ultra.

LSC: Kaya nga po. Lahat nasa grand scale. Pero may mga tula rin kayo na hindi naman ganoon pero just as effective at saka nakaaantig.

CFB: May iba't ibang klase kasi ng tula: there's the lyric, there's the epic, among others. Pag nagsasawa ako sa mahabang tula, nagsusulat ako ng maigsi. Kaya common 'yun sa taong nakakasulat. If he's really a writer he can indulge/dodge one thing or the other. Length lang naman 'yun e.²³

Samantala, binabasa naman ang mga modernong epiko bilang mga pagtatangkang angkinin muli ang mga kasaysaya't ulirat ng kasaysayang nawaglit. Hindi man ito nilalapatan ng imbokasyon sa simula, humahalili doon ang epikong tinig: sa kaso ng mga sinulat ni Bautista, isang fluidong boses na nakatatwid hindi lang ng mga pook at panahon, kundi maging ng astral planes. Technique-wise, ang ginagawa niya'y itinirintas ang ilang mga susing salita mula sa isang stanza, tungo sa kasunod, upang magkaroon ng hugpong. May "sonic quality" at "mellifluousness" ang bawat stanza, bahagi ng atraksiyon ang masarap na tunog nitong naririnig mo sa iyong tainga. Ngunit mapanlinlang na isiping binabasa mo lamang iyon para sa tunog. Gaya ng tula niyang "Woods: For Rose Marie," tila ba dinala ka na ng mga tunog na binasa mo sa isang kagubatang hindi mo sinasadya, hindi mo inaasahan, hindi mo hinihinging mapuntahan. May password ang mismong kagubatang iyon na pinasok mo. That is, kung napulot mo ang susi. Ang lugod ng pagbabasa ng anumang tula, o epiko, sa kaso ng mga akda ni Cirilo F. Bautista, ay kapag tumatambad na sa iyo ang unawa, 'yung nakuha mo na ang ibig ipakahulugan ng makata lampas sa magandang tunog nito. Sa mga mahahaba niyang opus maaaninag ang pilosopikal niyang pagtingin sa kasaysayan at pagsaysay nito. Ang nakakatuwa, umaalinsabay na rin sa pagpanday niya ng epiko ang ambag ng mga modernistang estratehiya sa pagtula.

Dahil nilikha ni Bautista ang mga epikong ito sa lipunang kumalong sa mga rehimen ng mito (ex., Malakas at Maganda na kinabit sa mag-asawang may "conjugal ductatorship"), ang artipisyalidad ng epiko'y tila binibigyan ng lehitimasyon ng kritikal na pagkakilala: mga naratibo ito na hindi lang re-imahinasyon ng nakalipas, mga naratibo rin itong nag-aalok na kwestiyunin ang mga posisyon ng mga nasa kapangyarihan. Higit sa lahat, ang proyekto niya sa epiko'y naging behikulo rin mismo ng isang konsepto na madalas niyang katungali: ang nasyonalismo.

Naipagtapat ni Cirilo F. Bautista na kapag siya'y nagsusulat, malaki ang kinalaman ng panulat sa pagpapaubaya.

CFB: Ako kasi pag nagsusulat ako, hindi ko iniisip 'yun eh. Basta't uupo na lang ako, nagsusulat ako parang meron talagang tumatakbo sa isipan ko, ang gusto kong isulat, parang 'yung lahat sumusunod na lang du'n sa kakayahan kong sumulat, at kung hindi ko kayang

gawin, ano'ng magagawa ko, uupo ulit ako bukas and so on. So lahat 'yun nagsusunod-sunod na kung handa ka na sulatin yung gusto mong sulatin. Of course meron din namang tinatawag nating diretsahang pag-aaral, magresearch ka, pero hindi yun ang research natin sa creative writing e, iba ang research natin diyan, ang research natin 'yung research sa puso, yung research sa katauhan nung tao at 'yun ay hindi natin makikita sa libro, except or maliban na lang du'n sa mga librong ganun din kagaya ng ating sinusulat. Katulad halimbawa ng pananaliksik ko ng nobela tungkol sa Marcos years, martial law, mapag-aaralan ko lamang kung paano sumulat 'yung ibang tao tungkol sa topic na yan, ginagawa ni A, ni B and so on, 'yung kanilang nobela, 'yun lang ang mapag-aaralan ko, 'yun ang aking magiging modelo hindi ba? Kung wala 'yun, wala akong modelo eh, 'yung proseso ko magiging sarili ko na lang na pangangapa, kaya kapag nakagawa ako ng sarili kong proseso na hindi ko naman kinuha kahit kanino, bago 'yung ibibigay ko sa iyo, kaya nagkakaroon tayo ng bagong literatura, sinasabi nating original, 'yung hindi pa nagagawa ng iba, pero lahat naman 'yun e nasa creative writing, nasa proseso ng ating pag iisip.²⁴

Naalala ko ang “Sampung Panuto ng Paglalakad” ni Adam David,²⁵ isang kuwentong naging tapat sa kanyang pagpapamagat. Panuto nga ito ng paglalakad, pero panuto rin ito ng paglikha. Ang uri ng saliksik na tinutukoy ni Bautista ay higit na mas masalimuot, dahil ang tinutula (o sinusulat) ay isang negosasyon sa pagitan ng makata at ng kanyang teksto, ng sining at ng kasaysayan, tumatawid iyon sa pagitan ng mga kaluluwa ng mga ito. “There is an existential urgency in their pursuit of the matter, as if everything else pales in significance when compared to it, as if something would be missing in the world of human beings if the matter were not resolved quickly.”²⁶ Sumasagka sa proseso ang politika ng tao, na paulit-ulit na binabanggit ni Bautista—na halos maisip mo ngang dahilan rin marahil ng kanyang pagkapaos, ng mabilis na kidlat ng panlilisik ng mga mata niyang agad rin na nagpipinid ng anumang emosyon. Ang “existential urgency” na iyon ang kakabit ng makulit na unggoy na nakasampay sa likod ng makata, isang pananalinghagang naitatak na sa kanyang siste. Maaari ko ngang isipin na iyon mismo ang kulit ng unggoy na iyon.

Rebecca Añonuevo: So ang sinasabi mo ba intuitive ang pagsulat?

CFB: Intuitive at sa akin, sociological, intuitive dahil uupo ako at susulat ako, di ba? Wala na akong pakialam sa daigdig, parang

nakikita ko na 'yung gusto kong isulat e, itatransfer ko na lang sa papel, sociological dahil nadama ko na 'yung gusto kong damahin dun sa mga characters ko, sa plot ko na gusto kong isulat dito, nadadama mo lahat 'yun e, pinagsasama mo 'yan e, kaya malaki ang tagumpay ng isang writer na napagsasama yung dalawang iyan sa malaking antas, dahil ang tao, ganyan naman ang tao eh, sociological ang tao at ang tao ay intuitive, di ba? One way or the other, sasabihin sa iyo, huwag ka nang mag-isip, gawin mo na, o darating sa buhay mo iyan, lahat ng tao ganyan ang mangyayari sa kanila, ganu'n lang yun eh, yung sinulat kong nobela noon, hindi ko alam kung paano ko naisulat iyon dahil, hindi ko naman sinadyang ganito ang gagawin, may nangyayari, kaya nga minsan dumarating na lang habang nagsusulat ka, nagsusulat ka ng tula halimbawa, nakikita mo dumarating yung mga linya mo wala ka naman pakialam e. Hindi mo naman iniisip 'yun eh, para bang ang dali, di ba? Meron namang mga pagkakataon na para namang ang hirap, walang dumarating kahit gusto mong magsulat, ayun, yun ang hiwaga ng pagsulat eh, hindi mo palaging madidiktahan ang iyong imahinasyon.

RA: Buti naman at sinabi mo iyan, kasi parang ikaw lagi 'yung nagsusulat at merong lumalabas, meron din struggle pala...²⁷

Tanggap niyang iilan lang naman talaga ang natutudlo ng kanyang mga salita—pagkat gayon katamlay ang pagpapahalaga sa panitikan. Nasabi rin niyang nasa isip niya ang isang intelihente't edukadong mambabasa. Sa panayam naman niya kay Ronald Baytan, sinabi niyang:

No, I have in mind an intelligent educated reader; in that sense you already have a readership; your world only becomes difficult only for those who do not belong to that readership. We need readers who have some critical training; they would see the point of the poem or story. When you write a poem, you try to raise the ante. (Baytan, 2009:215)

Diniin rin niya na umaasa siyang makatatagpo siya ng intelihenteng mga mambabasa. Isang uri ng mambabasang may pag-unawa sa kritisismo, marunong dumistrungka ng kanyang sinasabi, nakikipagdayalogo. Pero alam niyang ideyal na mga mambabasa iyon. Nasabi rin niya na seryosong problema ng ating bansa ang kawalan ng interes ng Estadong lumikha ng mga henerasyon ng *serious readers*: mga mamamayang bumubuklat ng libro hindi lang sa panahon ng pagrereview, pagreresearch, kundi sa mga panahong pinaalagwa ang pag-iisip. Sa pagbabasa napatatalas ang pag-iisip. Hangga't

hindi pa sumisipot ang henerasyong iyon, hindi titigil ang kalbaryo ng mga nasa panitikan. Konektado ang obserbasyon niya ng kawalan ng habit ng serious reading ang kawalan rin ng tunay na school of criticism sa Pilipinas. Nang tinanong siya ni Añonuevo kung naniniwala siya sa mga kritiko sa kanilang mga sinasabi, eto ang kanyang sagot:

Wala. Di ako naniniwala sa critics, eh. Sabi ko, di ko seseryosohin yun. At saka sa ating bansa, hindi pa buhay ang criticism. Maliban sa ibang bansa, sa Amerika. Doon merong schools of criticism, sa atin walang schools of criticism, eh. Ang meron, borrowed and artificial, kaya't iba-iba ang attitude ng ating mga critics. Pine-personal ang criticism.²⁸

Para ipakita kung gaano kapersonalistiko ang pagtingin ng mga manunulat sa kritisismo, nagkuwento siya ng anekdota sa panayam nila ni Añonuevo. Sa mga umpukan ng mga manunulat, ang mga anekdotang ganito ang nagsisilbing pulutan, o minandal. Hindi na natin pangangalanan ang makata. Nang mabasa ng nasabing makata ang sinulat na review ng kanyang akda, tinawagan niya ang sumulat noon at pinapunta iyon sa kanyang bahay. Sinampal ng manunulat ang kritiko. Naniniwala rin si Bautista na hindi rin dapat masyadong naninimbang ang pagsusulat ng kritisismo. Makukuha natin, mula sa inference, na para sa kanya, mahalaga ang katapatan sa kritisismo para sa kalusugan mismo ng panitikan. Ang tanong, nagiging tapat ba ang ating mga kritiko?

Pero dapat natin masabi kahit yung mali. Sino sa 'tin ang nagsasabi ng kamalian ng isang writer? Wala, dahil gusto natin maging mabait, di ba? Kawawa naman. 'Yun nga ang ano natin, 'yung decision ng awa. 'Yun ang ano natin, you do not make or un-make in that sense. 'Yun. We're always kind. 'Yun ang Pilipino, eh. Asian spirit. Kailangan ang kritisismo, pero hindi pa yung nakikita natin ngayon. Kailangang-kailangan para umunlad ang literature, pero ang gawain natin ngayon, hindi 'yung tamang gawa. 'Yun nga, palagi yung accommodation, palaging awa. Di ko masasabi sa mukha ng isang makata, "Uy, may weirdo kang sinulat, wala kang pag-asa." Hindi mo sinasabi yun, parang masama 'yun. So ganu'n ang criticism natin. We hold back, kasi naaawa tayo.²⁹

Sa mga tinukoy niyang kahinaan ng kritisismo, parang katumbas rin ito ng hindi pananawid ng kahulugan ng tula tungo sa nagbabasa. Purloined ang kahulugan. Kapag hindi nakatawid ang kahulugan mula sa tula tungo sa nagbabasa, para na ring pinauwi ang mga salita sa pisikal na anyo nito: bilang mga pandiwa na walang kinakapitang obhetong magsasadiwa ng aksiyon.

The Verb in its physical form is nothing.
Removed from all context with the flesh, it suffers
The terrible brightness of isolation
Which will not in any mood deliver meaning. (Bautista, 1968:10)

malayang salin:

Kawalan ang pandiwa sa pisikal nitong anyo.
Tiwalag sa lahat ng kontekstong may kinalaman sa laman, nagdurusa
sa marubdbob nitong pagkakabukod
Na hindi kailanman susumpunging mamigay ng saysay.

Sistematikong tinahi ni Añonuevo ang interview niya kay Cirilo F. Bautista. Hinanay niya ang mga payo alinsunod sa henerasyon. Para sa mga bata o nagsisimula pa lang, ipinayo niyang:

...Sumulat sila nang sumulat, para hindi sila mawalan ng pag-asa na makakasulat sila ng isang makabuluhang bagay. Write and write and write, read and read and read. 'Yan ang sinasabi ko kahit saan. Kasi 'yun ang foundation ng ating traditional literary experiences. Lalong madidiskubre ka kung sumusulat ka. Mahusay ka nga, hindi ka naman sumusulat, paano ka madidiskubre, di ba? Bukas, or many years from now, makikita ka pa rin na mahusay na manunulat pag ikaw ay sumusulat.³⁰

Para sa mga mid-career na writers, na aniya'y kailangan pa ring magpursige, eto naman ang sinabi niya:

Para punuin 'yung iiwanang espasyo ng mga kagaya namin. Kasi ang literature, kailangang umaandar 'yan, eh. Eh kung lahat tayo hindi na nagsusulat, wala na ring literature. Kaya't 'yung new generations of writers should fill in the gaps left by each other. Ang ganda no'n, eh, kaya't criticism attends to what those gaps are at kung ano yung nangyayari diyan. Ganda-ganda sana kung makakagawa tayo ng gano'ng criticism sa 'tin, ma-fill-up-an mo 'yung *wala* na yun.³¹

Mahalaga rin aniya, na mahalín ang sarili nating literatura.

'Yan ang unang-una sa 'tin. Ang mga guro at mga estudyante, nakikita ko sa kanila, hindi pa nila mahal na mahal ang kanilang literatura, kulang pa sila sa pagbasa ng ating mga literatura. Mas gusto pa nila minsan yung mga literatura ng ibang bansa kaysa sa ating sarili. Ang literatura, nakakaawa. Dapat alam na nating lahat ang nangyayari sa ating literatura, pero pag

tinatanong mo sila, hindi nila alam 'yun. Ang mga alam nila, 'yung *Twilight* literature, alam nila 'yung mga literatura na dinadala sa 'tin ng mga ibang bansa. Di ko naman sinasabi na 'wag niyong basahin 'yan, kundi basahin dapat mas lalo ang inyong sariling literatura. Halimbawa, pag nakikita ko 'yung comments sa National Book Store, nagdadala sila dito ng mga writers from the States, karamihan naman ng mga writers na 'yan, so-and-so lang. Di naman yan The Great Writer. Why can't they do it for our own writers? Ang dami-dami diyang mas mahusay na writers natin. Eh, hindi, eh, pera ang iniisip nila palagi, kaya't gagastos pa sila ng mas malaki. So hindi sila seryoso masyado. Hindi sila seryoso.³²

Sanga-sanga ang pinagmumulang sanhi ng katamlayan ng pagtangkilik: hindi lang ito bunga ng mas mainit na pagtangkilik ng mga mambabasa sa panitikan mula sa labas, kundi kaugnay rin ng hindi pa gaanong mabisang pagkatuto tungkol sa kayang gawin ng panitikan, na maaari lamang magagap sa mabisang pagtuturo. Nang tinanong ko siya ukol sa pagpapamagat niya ng koleksiyong *Sugat sa Salita at Kirod sa Kataga* muli niyang ipinapaalala ang kasabihang “ang sakit ng kalingkingan ay sakit ng katawan,” kung kaya't ang sugat at kirot ay maraming sinisimbolo. Hindi ito basta pisikal na galos, ito'y psychic/nasa kamalayang sugat ng katawan na bukod sa nagnanaknak ay tila hindi na naghihilom. Una niyang naengkuwentro ang pagpapakahulugan ng sugat na kadikit ng kahirapan, pero mapapansin nating ang sugat ding iyon ay epekto rin ng pagtanggì mismo ng mga manunulat na ibenta sa palengke ng mga ideya ang kanilang mga akda, at sining.

CFB: May kinalaman kasi 'yan sa karamdaman sa aking kabataan, sa aking buhay bilang isang mahirap, tungkol sa kahirapan 'yan sa buhay ko. Kaya bihira akong sumulat ng mga ganyan. Katwiran ko, mahirap ka nga, isusulat mo pa? Pero minsan hindi mo maiiwasan. Kaya pinapaganda ko ang title, para maging catchy. Para matandaan nila kasi pag lumabas na 'yung tula mo sa libro, 'yung tula mo sa libro, 'yang tula mo object of commerce na 'yan. Tinitinda na 'yan. Kung wala silang makukuha sa title sa tinitinda mo, hindi nila bibilhin 'yan. Kasi nga, 'yan ang commerce, 'yang selling. Sa mga Tagalog writers nakukulangan sila sa pagbebenta... Filipino writers for all that I can say parang naiiwan sila sa western people in the commercialization of art. Iniisip kasi ng mga Pilipino writers hindi ko iko-commercialize ang art. Pero mali 'yun. There's a difference between art and commerce. Art e yung nasulat mo na. Commerce ay yung ano'ng mangyayari sa sinulat mo sa palengke ng karunungan, sa tinitinda mo. Kaya gagawin mo ang lahat para

mapasin ang sinulat mo, dahil nasa sa loob na iyan ng palengke ng karunungan, kaya 'yung cover, pagandahin mo, 'yung types, 'yung extension, etc.

- LSC: Kasi binansagan na negatibo ang komersiyo.
- CFB: Ganyan ang tingin nila but anywhere else it's different. Anywhere else there's always a best-selling or best-sellers list. Sa atin wala tayong pakialam.
- LSC: Hindi rin po totoo. May pakialam tayo pero ang problema walang pakialam 'yung publisher.
- CFB: 'Yun na nga. Para sa kanila (mga publishers), kukunin lang nila, tapos wala na silang pakialam. The presses—particularly those connected to the universities—it seems to me that they think their job is finished once they publish that's all, they have no efficient selling arms, no efficient selling units. Ewan ko. Perhaps di pa natin nakikita ang kahalagahan. Halimbawa, napasyal kami sa Fully Booked. 'Yung mga tao, nagbabasa, nag-oorder ng libro. Pero wala akong narinig na Filipino book na inoorder.³³

Maingay ang kalsada sa Kanlaon, at nagkataong tumitili ang sirena ng ambulansya (o trak ng bumbero) nang matapos ang pagbulalas ni G. Cirilo ng kanyang hinagpis. Malinaw na noon para sa akin na sa tingin ng makatang ito, ang salita ay may visceral na presensiya, at ang presensiyang ito'y nakasusugat o nakakikirot ng kamalayan.

Bunga ng pagbangga ang sugat. Maaaring nakaskas ng karahasan, o trauma. Bunga ito ng sakit o impeksiyon. Palatandaan ng toxic unrest. Bayani ka mang nakikihamok, taksil na nagbibilang ng perang nakamal sa bathtub, matandang nadulas sa banyo o batang natapilok sa daan, babaeng nagluwal ng sanggol o transgender na sinakal bago natigok sa pagkakalublob sa kubeta, sinasalakay ka ng sugat. Tulad ng idiomang kultural na ang sakit ng kalingkingan ay sakit ng buong katawan, walang sugat na hindi nagpapatunay na tagisan talaga ang mundo, tagisan ang lipunan, tagisan ng tao na nagbubukas-nagsasara, at ang mekanismong ito'y hindi lang pruweba ng ating mortalidad o biology, kundi ng ating dislokasyon mismo sa katawang inaakala nating maaaring atin lamang. May sugat sa anumang tagumpay, at sugat sa pagkabigo—at kapag ipinosiyon natin ang sugat bilang pahiwatig na hindi kailanman nagsasabay ang mga antas ng pagkahilom at pagnanaknak, tila sinasabi rin ni Bautista na ang salita'y hindi kailanman makasasaklaw ng buong realidad o buong karanasan.

Para sa kanya, nakadikit ang cultural illiteracy o kamangmangan sa panitikan ng karamihan sa mga Pilipino sa kanina pa niyang natukoy na katunggali nito: ang nationalism at politics.

Hindi natin nakikitang masama na babasahin ko lang English literature at hindi Tagalog literature, o hindi binabasa ng isa ang isa. Kasi para sa kanila, it's not important. Accepted nila 'yun. Kung paano nila na-accept iyon and so on 'yan yung koneksiyon sa kasaysayan na binabanggit ko noong umpisa. Na paano nila na-accept 'yun.³⁴

Ang panonood ng *Akdang Buhay* ay hawig sa panonood ng cooking show. Nakalahad ang mga “sikreto,” basta marunong ka lang sumunod sa mga hakbang ng “pananaliksik,” mga “tips” sa kung papaano ipagpapatuloy ang pagsusulat, ang kahulugan ng research. Hayun, parang nakahatag ang mga sangkap sa mesa, sukat na sukat, hiwa na, pinakuluan, pinirito, piniga, sinala. Naghihintay na lang ng hulog sa kalan, sa kaldero ng utak, at presto, may afritadang salita ka na. Tara, kain na, namnamin. Samantala, sikaping huwag lang ipako ang sarili sa pinanonood.

Iba pa rin ang lasa kapag ikaw mismo ang nagluto ng iyong pinanood. Iba pa rin kapag nakapanayam mo mismo ang makata at marinig mismo ang kanyang mga sinabi. Sa hakbang na iyon, masasabi kong tinuring ko na ring tula ang makatang nakapanayam.

Ang imahe niya ng *wretched artisan of words* ay naging malinaw, kongkreto, sa aktuwal na paghaharap at pakikipag-usap sa makatang ito. Ang *wretched artisan of words* ay maaaring hugutin mula sa mga aktuwal na mga makatang namayagpag, at maaaring narito pa. Maaari ring sabihing ang *wretched artisan of words* na ito'y walang iba kundi si Cirilo mismo. Bukod sa mga digmaang may kinalaman sa pagpili ng dila/wika, may kasama pang mga sapin-sapin na bagahe ang mga ito. Tatak ng panulat ni Bautista ang kasal ng kapangyarihang tumutudla sa puso, at umaasinta sa utak. Hindi siya nababalahaw sa paglalarawan lamang ng tunay na mukha ng kahirapan, ng gutom, dahil kaya rin niyang pumasok sa kamalayan mismo ng conquistador o diktador na pinatalsik. Naaaninag rin niya ang intelektwal na papel na ginagampanan ng wika, dala ng maagang pagkamulat sa kakayanan ng wikang magpaniwala, at magtaksil.

Kung may isang bagay na hindi dapat pakawalan bilang manunulat— anuman ang kanyang kinabibilangang henerasyon, anuman ang kanyang

pipiling genre, anuman ang kanyang pinaniniwalaang ideyolohiya—iyon ang wika, ani Bautista:

- CFB: Pag hindi respetuhin 'yung wika, wala na ang ating literatura. Whatever, kahit anong wika 'yang sinasabi mo, mahalín mo. Dahil yan lang ang ginagamit sa paggawa ng literatura. Kung hindi mo pa mamahalin, wala na, ikaw na ang nag-contribute sa pagbagsak ng literatura. Magandang palakihin 'yan, eh, magandang palakihin 'yang bagay na 'yan. Gawa 'yan ng mga critics, sinusulat na nila 'yan ngayon, 'yung mga bagay-bagay na ganyan. Di lang mag-criticize ng poetry, pero mag-iisip ng philosophical para mabigyan ng bagong pananaw ang mga lumang pananaw.
- RA: Di ba maaaring sabihing wika nga ang nag-uugnay sa atin, pero kung minsan, sa halip na katotohanan, kasinungalingan ang puwedeng ilabas nito?
- CFB: Hindi na kasalanan ng wika 'yun, kasalanan na 'yun ng mga gumagamit ng wika. Wika mismo is neutral, hindi tama o mali, depende sa paggamit mo niyan, 'no? Mali o tama, ganu'n lang naman 'yun, eh. Kaya walang nagsasabi kung ang Tagalog is bad, English is bad, per se. If Tagalog users are bad, then English users can also be bad. Ganun. So, ganyan talaga ang wika, eh. Wika ang mananaig diyán.³⁵

Klaro na para sa kanya, malaking suliranin ng ating lipunan ang hindi natin pakikinig sa mga sinasabi ng ating mga makata, sa pagmamaliit natin mismo sa papel ng panitikan upang makamit ang pagbabago. Bago kami umalis sa kanyang bahay, nasabi ko, sa loob ko lang:

Luma ang bahay nina Bautista sa Kanlaon, isa sa mga unang tahanang sumulpot sa kalsadang iyon matapos ang digma: hinamon ng lumang bahay na may dalawang palapag ang mga talahib at guho. Sabi niya, nang pinatuloy niya kami at matapos ang panayam, habang nginunguya namin ang pandesal at embutido, wala naman talagang lugar na Balic-Balic. Ito kasi ang pangalan ng karanasan kapag alam mong lampas ka na sa iyong pupuntahan, at kailangan mong bumalik. “Kaya siya Balic-Balic,” sabi niya, sabay ngiti. (Hanggang sa pangalan ng kalsada’y may mapupulot talagang mga talinghaga ang makata.) Sa interyor, naroon nga ang salamin (palatandaan na hindi asiwa sa totoo o katotohanan ang may-ari), at tila laging umiikot ang enerhiya ng hangin sa buong bahay, dahil malalaki at marami ang mga bintang. Sa isang

Nakatayo: Cesare Syjuco, Juaniyo Arcellana, Alfredo Navara Salanga, Krip Yuson, Eric Gamalinda
Nakaupo: Ricardo de Ungria, Cirilo F. Bautista

sulok ng salang iyon, malapit sa may hagdanan, napansin ko ang mesang bilog na kinalalagyan ng mga samutsaring kulay ng ballpen at adult coloring book. Ipinakita sa akin ng kanyang asawa, ang musa niyang si Rosemarie, ang mga natapos niyang kulayan. Itinigil niya ang sa tingin ko’y pagkukulay niya sa mga iyon nang kami’y dumating. Siya rin ang nag-asikaso sa amin sa mga patlang ng interview: pinainom niya kami ng tsa o cafe, pinakain ng minandal. Magiliw niyang sinalin ang tubig na mainit sa tasa ng health tea ni G. Cirilo. Sa mesang kanila ring kainan, nasa likod ng kabiserang kinauupan ni G. Cirilo ang piano, na puno ng mga litrato nila sa pamilya. May pamilya ang makatang ito, at ang ugnay na iyo’y hindi mapasusubalian, gaya ng pagkakaugnay niya sa kapwa niyang mambabasa at kapwa manunulat.

Oras ng siesta nang kami’y dumalaw sa tahanan ng makata. Malapit na ang rush hour na uwian ng mga manggagawa’t estudyante nang kami’y nagpaalam. Oras man ng kanyang pahinga, tinanggap niya kami, bumangon siya sa pagkakahiga at hindi ininda ang kirot ng likod para kausapin kami (isang tunay na Lazarus). Humingi ako ng paumanhin sa kabiyak niya sa aming pambubulabog, pero siya pa ang nagpasalamat sa amin. “Hindi, iha. This is part of his job.” Ang tinutukoy niyang trabaho ng asawa’y ang

pagiging National Artist. Kahit Oktubre na'y nilalaghat pa rin ang mga kalsadang ipinangalan sa bundok Kanlaon. Alam kong hindi ko na masisilip ang dati nilang tirahan sa Balic-Balic. Hindi na kinakailangan. Buo ang espasyong iyon sa aking isip, at marahil mananatili doon bilang kongkretong trope ng paghihikahos. Doon sa bahaging iyon ng Quezon City na malapit sa Welcome Rotonda, malapit sa may Burger King sa kanto, may tindahan ng mga putaheng Tsino, at kung malalayo pa'y malapit ka na sa palengke't bilihan ng mga mapipintog na prutas at murang Christmas decor. Minsan na rin niyang nasabi sa isang akda: "maiksi ang buhay ng mahirap, at mahaba ang buhay ng Intsik sa kanto." Malisik (o may racial bias) ang representasyon ng pag-iral ng panggigipit: ang Tsino ay naging quintessential na paalala ng mga kapit-sa-patalim na sitwasyon, mga pagkabaon sa utang. Magsinghaba ang buhay marahil ng sining at ng tunggali para sa pananaw ng makatang ito.

Hindi mapagpaumanhin ang makatang si Cirilo F. Bautista. At marahil, ito ang katangiang nakahahanga sa kanya bilang beteterano ng panitik: lalo na pagdating sa kanyang pagkakahubog bilang manunulat. Nagsulat sa Ingles? Check. Nahirati sa panitikang eskapista? Check. Nakasagap ng mga ideyang modernista't sumulat ng epiko? Check. Nagsanay sa grant na panulat sa US? Check. Nagtrabaho sa think tank ng gobyerno noong panahon ng martial law? Check. Naantig ng kamatayan ni Ninoy? Check. Sumama sa yellow revolution? Check. Nagtatag ng writers group na mga rock star ng Philippine poetry in English? Check. National Artist? Check. Hindi niya nakikitang masama ang alinman sa mga ito o ang lahat ng mga ito. Lahat ng mga ito'y bahagi ng sinasabi niyang "surreal" na mundo na nilalanguyan ng manunulat kasama ng lipunan at mga mundong ginagalawan. Lahat ng mga ito'y humubog sa kung ano siya, dahil wika nga niya, *ars longa, vita brevis*.

End Notes

1. Akdang Buhay interview: Cirilo F. Bautista, Rebecca Añonuevo, February 2014, YouTube post.
2. Demetillo, Ricaredo. "Cirilo Bautista: Peacocks and Minotaurs (1987)," *Reading Cirilo F. Bautista*. Isagani R. Cruz and David Jonathan Bayot, editors. Manila: De La Salle University Press, 1995. pp. 213-25.
3. Akdang Buhay interview, 2014.
4. Akdang Buhay interview, 2014.
5. Bautista, Cirilo F. "Impact of Creative Writing Workshop," March 1, 2014. cirilobautista.blogspot.com

6. Almario, Virgilio S. "Modernismo, 1961-1972: Ikalawang Daluyong Laban sa Balagtismo." *Balagtismo vs. Modernismo*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1984. pp. 186-217.
7. Almario, Ibid.
8. Akdang Buhay interview, 2014.
9. Bautista, Cirilo. "The Past Walks on Quiet Feet," *The House of True Desire*. Manila: University of Santo Tomas Press, 2010.
10. Akdang Buhay interview, 2014.
11. Interview with Cirilo F. Bautista, Luna Sicat Cleto. Oct. 9, 2015.
12. Bautista, Cirilo F. "Lascaux," *The Cave and Other Poems*. Baguio City: Ato Book Shop, 1968. pp. 25.
13. Interview with Cirilo F. Bautista, Luna Sicat Cleto. Oct. 9, 2015.
14. Lumbera, Bienvenido. "Rehabilitation and New Beginning: Tagalog Literature since the Second World War," *Brown Heritage*. Ed. by Antonio Manuud. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, pp. 403-35.
15. Interview with Cirilo F. Bautista, 2015.
16. Interview with Cirilo F. Bautista, 2015.
17. Akdang Buhay interview, 2014.
18. Akdang Buhay interview, 2014.
19. Interview with Cirilo F. Bautista, 2015.
20. Bautista, Cirilo F. "To Be A Poet In A Small Country," speech at 63rd Palanca Awards, September 1, 2013.
21. Mojares, Resil. "The Folk Narrative Tradition," *Origins and Rise of the Filipino Novel: A Generic Study of the Novel until 1940*. Quezon City: University of the Philippines Press, 1998, pp. 9-42.
22. Interview with Cirilo F. Bautista, 2015.
23. Interview with Cirilo F. Bautista, 2015.
24. Akdang Buhay interview, 2014.
25. David, Adam. "Sampung Panuto ng Paglalakad," *Transfiksiyon*. Rolando B. Tolentino and Rommel Rodriguez, eds. Quezon City: University of the Philippines Press, 2014. pp. 185-86.
26. Bautista, Cirilo F. "To Be A Poet In A Small Country."
27. Akdang Buhay interview, 2014.
28. Akdang Buhay interview, 2014.
29. Akdang Buhay interview, 2014.

30. Akdang Buhay interview, 2014.
31. Akdang Buhay interview, 2014.
32. Akdang Buhay interview, 2014.
33. Interview with Cirilo F. Bautista, 2015.
34. Interview with Cirilo F. Bautista, 2015.
35. Akdang Buhay interview, 2014.

Mga Sanggunian

A. *Mga Aklat na Sinulat ni Cirilo F. Bautista:*

- Bautista, Cirilo F. *Archipelago*. San Beda Review, Vol. III, no. 3, 1970. 109 pages.
- . *Believe and Betray: New and Collected Poems*. Edited, and with an introduction by Marjorie M. Evasco. Manila: De La Salle Press, 2006.
- . *Boneyard Breaking: New Collected Poems*. Quezon City Kalikasan Press, 1992.
- . *Breaking Signs: Lectures on Literature and Semiotics*. Manila: De La Salle Press, 1990.
- . *Bullets and Roses: The Poetry of Amado V. Hernandez, A Bilingual Edition*. Translated into English and with a critical introduction. Manila: De La Salle University Press, 2003.
- . *Charts*. Manila: De La Salle College Research Council, 1973.
- . *Kirot ng Kataga*. Manila: De La Salle Press, 1995.
- . *Stories*. Manila: De La Salle Press, 1990.
- . *Sugat ng Salita*. Manila: De La Salle Press, 1985.
- . *Sunlight on Broken Stones*. Manila: Philippine Centennial Commission and the University of the Philippines Press, 2000.
- . *Telex Moon*. Manila: Integrated Research Center, 1981.
- . *Tinik sa Dila: Isang Katipunan ng mga Tula*. Quezon City: University of the Philippines Press, 2003.
- . *The Cave and Other Poems*. Baguio City: Ato Book Shop, 1968.
- . *The House of True Desire: Essays on Life and Literature*. Manila: University of Santo Tomas Publishing House, 2010.

- . *Things Happen*. Manila: UST Press, 2015.
- . *Words and Battlefields: A Theoria on the Poem*. Manila: De La Salle University Press, 1998.

B. Mga Artikulo na Sinulat ni Cirilo F. Bautista

- Bautista, Cirilo F. "Journey to India: Pages From A Diary, March 1982," *Jose: The Literary Quarterly of the Philippines*. Vol. 1, No. 3. July 1983, pp. 6-11.
- . "Political Parables," *Philippine Studies: New Writing from the Philippines*. Vol. 33, 3rd Quarter, pp. 304-14.
- . "Seven Poems by Amado V. Hernandez," Translated Into English by Cirilo F. Bautista, *Tomas*, pp. 45-53.
- . "Literature as History," *Philippine Studies*, vol. 36, no. 2 (1988) 195-202.
- . "The Poet as Painter: Pages From a Notebook," *Reading Cirilo F. Bautista*, (RCFB) Isagani Cruz and David Jonathan Bayot. De La Salle University Press, 1995. pp. 25-31.
- . "Beholding The Nothing; Or The Art of Vanishment," pp. 33-37. (RCFB)
- . "The Poem as a Sign of Signs," pp. 39-42. (RCFB)
- . "Manila: A Poetic Vision," pp. 43-57. (RCFB)
- . "The Filipino Writer and the Aquino Government: The Politics of Culture," *Breaking Signs: Lectures on Literature and Semiotics*. Manila: De La Salle University Press, 1990. pp. 53-70.
- . "To Be A Poet In A Small Country," Speech for the 63rd Palanca Awards Night. Manuskrto. September 1, 2013.

C. Iba Pang Mga Artikulo

- Abad, Gemino H. "A Country to Seek: A Language to Find: On Cirilo H. Bautista's *Boneyard Breaking*," *Reading Cirilo Bautista*. Manila: De La Salle University Press, pp. 289-303.
- Baytan, Ronald. "Intensities of Signs: An Interview with the Visionary Cirilo F. Bautista. pp. 206-36, *Likhaan Journal* 6, 2010(?)
- Cruz, Isagani R. *Bukod na Bukod*. Quezon City: University of the Philippines Press. 2003.

- De Ungria, Ricardo M. "The Winged Minotaur: Notes on the Experimentation in the Poetry of Cirilo F. Bautista," *Likhaan Journal* 3, 2009, pp. 188-205.
- . "Crossing the Fjords of the Mind," *Reading Cirilo F. Bautista*. Manila: De La Salle University Press, pp. 191-98.
- . Letter to the Editor, unpublished. June 20, 1985.
- Dimalanta, Ophelia. "The Poet's Solitary Journey from The Archipelago on to Telex Moon," *Reading Cirilo F. Bautista*. Manila: De La Salle University Press, pp. 227-47.
- Lumbera, Bienvenido L. "Versus Exclusion: The Political Dynamics Between the National and the International in Contemporary Philippine Literary History (1946-2006)," *Likhaan Journal* 3, 2009, pp. 179-87.
- . "After the Yellow Year: The Literary Scene Since 21 August 1983," *The Diliman Review* Literary Issue Vol. 32, No. 7, 1984. Also published in Lumbera's *Writing The Nation/Pag-akda ng Bansa*. Quezon City: University of the Philippines Press, 2000, pp. 55-60.
- Remoto, Danton. "Words Are Flesh," *Reading Cirilo F. Bautista*. Manila: De La Salle University Press, pp. 285-87.

D. Iba Pang Mga Libro

- Almario, Virgilio S. *Sansiglong Mahigit ng Makabagong Tula sa Filipinas: Mga Piling Tula sa Bikol, Binisaya, Espanyol, Iluko, Ingles, Filipino at Kapampangan, Mulang 1900 hanggang Kasalukuyan*. Anvil Publishing, 2006.
- . *Balagtasismo vs. Modernismo: Panulaang Tagalog sa ika-20 Siglo*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1984.
- Bautista, Cirilo F. and Cruz, Isagani R. *The Filipino Epic: A State of the Art Paper*. Paper presented to the UNESCO Regional Conference on the Hero in Southeast Asian Classical Literature: A Comparative Study. Gadjah Mada University Yogyakarta, Indonesia. 18-21 April 1983.
- Cruz, Isagani and Bayot, David Jonathan. *Reading Cirilo F. Bautista*. Manila: De La Salle University Press.
- Garcia, J. Neil. "Katutubong Kaakuhan: A Critique of Almario's Nativist Poetics," *Postcolonialism and Filipino Poetics: Essays and Critiques*. Quezon City: University of the Philippines Press, 2004, pp. 14-59.

Miller, Paul Allen. *Lyric Texts and Lyric Consciousness: The Birth of the Genre from Archaic Greece to Augustan Rome*. London: Routledge, 1994.

Plato, *The Republic*. <http://classics.mit.edu/Plato/republic.8.vii.html>

Torres, Gerardo Z., ed. *The Cirilo F. Bautista Reader*. Manila: De La Salle University Press, 1996.

E. Interviews

Interview, Rebecca Añonuevo, Feb. 2014, YouTube post

Interview, Luna Sicat Cleto, October 9, 2015, 2:00 pm, 93 Kanlaon St. Quezon City